

FORTID

Historiestudentenes tidsskrift, UiO NR 3-2009 • 6. ÅRGANG • KR 50,-

IMPERIER: INNTOG OG IDEOLOGI

Vidar Fagerheim Kalsås: Den nord-irske fredsprosessen: Frå suksess til turbulens? Håkon Lunde Saxi: La carrière ouverte aux talents? Sosial mobilitet i det romerske imperium Jon W. Iddeng: Framveksten av Imperium Romanum, alle imperiers mor! Vidar Hemmingby: Imperium Britannicum og lyset fra Romerriket Øystein Idso Viken: Samvirke og interaksjon Iver Neumann: Det russiske imperium Pål Berg Svenungsen: Kalmarleidangen av 1123/1124 i en korstogssammenheng Tiago Matos: Når folket tar makta, revolusjonen i Portugal i 1974 Erling Fossen: Farvel til fortiden Geirr Olav Gram: Krigen på nytt Nina Maria Rud: Imperium. Imperialisme Marthe Glad Munch-Møller: Samfunnsliv i steinalderen Eivind York: Ei stormakt sitt fall Espen Thoen: Utførlig om forbruk Johannes Due Enstad: Tendensiøs nyansering av britisk imperiehistorie

ISSN 1504-1913

Trykkeri: Allkopi

Redaktør: Marthe Glad Munch-Møller og Øystein Idsø Viken

Temareaksjonen: Øystein Idsø Viken, Nina Maria Rud, Hanne Line Hvalby, Johannes Due Enstad.

Redaksjonen: Didrik Dyrdal, Maria Halle, Hanne Line Hvalby, Haakon Andreas Ikonomou, Christoffer Kleivset, Dan Roger Luneborg Kvilstad, Maria Luihn, Mali Lunde, Marthe Glad Munch-Møller, Bjørg Ida Musdalslien, Nina Maria Rud, Espen Thoen, Øystein Idsø Viken, Anette Wilhelmsen, Johannes Due Enstad, Stig Hosteland

Illustrasjon og grafisk utforming:

Forsideillustrasjon: ”Keiser Augustus”, Italia 3. januar 2006.

Fotograf: Commonsbrukeren Alexander Z. Bildet er lisensiert under creative commons, og er tidligere publisert på http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rome_Statue_of_Augustus.jpg. Statuen er en kopi som ble oppført under fasciststyret i Italia.

Baksideillustrasjon: ”World Map 1689 — No. 1”, 10. januar 2009.

Lastet opp til Flickr av ”Caveman 92223 — On the Road Again!”. Bildet er lisensiert under creative commons, og er tidligere publisert på http://www.flickr.com/photos/caveman_92223/3185534518/

Layout: Randi Holth Skarbø

Kontakttelefon: 988 26 362 (Marthe Glad Munch-Møller)

og 418 51 200 (Øystein Idsø Viken)

E-post: redaksjonen@fortid.no

Nettside: www.fortid.no

Kontaktadresse: Universitetet i Oslo, IAKH,

Fortid, Pb. 1008 Blindern, 0315 Oslo

Fortid er medlem av tidsskriftforeningen,
se www.tidsskriftforeningen.no

Fortid utgis med støtte fra Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo, SiO og Norsk kulturråd

INNHOOLD

- 5 **Leder**
Øystein Idsø Viken

Kortere tekster

- 6 **Den nord-irske fredsprosessen: Frå suksess til turbulens?**
Vidar Fagerheim Kalsås
- 9 **La carrière ouverte aux talents? Sosial mobilitet i det romerske imperium**
Håkon Lunde Saxi

Lengre tekster

- 14 **Framveksten av Imperium Romanum, alle imperiers mor!**
Jon W. Iddeng
- 20 **Imperium Britannicum og lyset fra Romerriket**
Vidar Hemmingby
- 25 **Samvirke og interaksjon**
Øystein Idsø Viken
- 31 **Det russiske imperium**
Iver Neumann
- 37 **Kalmarleidangen av 1123/1124 i en korstogssammenheng**
Pål Berg Svenungsen
- 41 **Når folket tar makta, revolusjonen i Portugal i 1974.**
Tiago Matos

Debatt

- 48 **Farvel til fortiden**
Erling Fossen
- 49 **Krigen på nytt**
Geirr Olav Gram

Bokmeldinger:

- 50 **Imperium. Imperialisme**
Nina Maria Rud
- 51 **Samfunnsliv i steinalderen**
Marthe Glad Munch-Møller
- 52 **Ei stormakt sitt fall**
Eivind York
- 54 **Utførlig om forbruk**
Espen Thoen
- 55 **Tendensiøs nyansering av britisk imperiehistorie**
Johannes Due Enstad

LEIAR

Redaksjonen ved redaktør Øystein Idso Viken

Dette nummeret av Fortid er via til eit sentralt politisk fenomen gjennom historia: Imperium. Ideen om imperiet, og den politiske administrasjonsformen det representerer, har gått i arv til herskarar gjennom heile historia, og held fram med å ha relevans òg for ulike politiske regime i dag. Dette er noko som har gjort forskingsfeltet svært fascinerande for historikarar, og som gjer at det framleis er høgaktuelt.

Sjølv om imperium er eit endå eldre politisk fenomen, stammar sjølve ordet frå Romarriket, og nett Romarriket ”har hatt en så grunnleggende betydning for ettertiden at vi kan holde det som imperiet *per se*”, viser Jon Iddeng til i sin artikkel. Dette fortidnummeret, der tre av tekstane tek for seg *Imperium Romanum*, viser då òg kor viktig dette riket er for vår oppfatning av imperiumsfenomenet. Håkon L. Saxi tek for seg den sosiale organiseringa av Romarriket, medan Vidar Hemmingby viser til korleis arven frå Romartida vart brukt for å legitimera den moderne imperialismen i Det britiske riket, og brukar dette dømet som eit kjeldekritisk innlegg for korleis ein bør tolka kjelder frå denne tida.

Medan europeiske imperium gjerne har bygga vidare på idéarven frå (Vest-)Romarriket, påpeiker Iver Neumann korleis det russiske imperiet bygde på det mongolske imperiet og Bysants. Neumann viser korleis eit imperium

kan bryta saman om systemet ikkje er effektivt nok, samstundes som han viser til at det anti-imperialistiske motstykke sjølv tok til seg imperialistiske idear, og korleis desse ideane framleis har relevans i Russland i dag.

Imperium med styreproblem er òg tema for Tiago M. Matos og Vidar F. Kalsås. Matos skriv om kva som skjedde når eit moderne imperialistisk diktatur brøyt saman, medan Kalsås tek for seg ein konflikt som har røter i den moderne imperialismen; borgarkrigen i Nord-Irland. Imperialismen med den aggressive utanrikspolitikken den inneber har òg relevans for vår eiga historie, og Pål B. Svenningsen viser til korleis den aggressive ekspansjonskrigen kristendomen førte, gjennom krosstoga, hadde relevans òg i Skandinavia.

Ideen om imperialismen har solid fundament i antikken, men den har òg vore viktig gjennom heile den seinare sivilisasjonshistoria. Studiet av imperia gjev oss innsikt i påverknad og samanheng både i tid og over geografiske grenser, samstundes som den viser oss korleis ein idé kan utvikla seg og ta nye former ved ulike historiske stadium, imperialismen er på svært mange måtar grenselaus. Imperia og imperialismen si historie viser oss såleis kor viktig det å studera heilskapen i historia om ein vil forstå ein mindre del av ho, og kor lite ein vil forstå samtida om ein ikkje forstår fortida.

DEN NORD-IRSKE FREDSPROSESSEN:

Frå suksess til turbulens?

Vidar Fagerheim Kalsås, bachelorstudent i historie, UiB

Mordet på to britiske soldatar og ein nord-irsk politimann i mars 2009 førte til overskrifter i fleire europeiske aviser, og til ein ny debatt om konflikten i Nord-Irland eigentleg er over. Fleire har spekulert i om desse angrepa frå republikanske utbrytarar vil føre til ein intensivering av konflikten og ein kollaps av Langfredagsavtala.

I denne artikkelen vil eg sjå på fredsprosessen som førte fram til Langfredagsavtala, og peike på nokre av dei heilt sentrale momenta i denne fredsavtalen. Eg vil så drøfte korleis hendingane i mars kan påverke, og eventuelt truge Langfredagsavtala. Er det realistisk at konflikten blir ført tilbake til ein liknande intensitet og situasjon som ein hadde under "the troubles"? Eller er angrepa i mars desperate forsøk frå marginale grupper som ikkje vil kunne få innverknad på den historiske utviklinga i Nord-Irland?

Den nord-irske fredsprosessen

I 1972 innførte britiske styresmakter direkte styre over Nord-Irland, og hendinga markerer starten for perioden som går under namnet "the troubles". Direkte styre var samtidig ein lite ønskeleg situasjon for britiske styresmakter, som no møtte motstand både frå unionistar og nasjonalistar. Det vart derfor viktig for dei å få i gang ei løysing på konflikten så snart som mogeleg. Forsøket på dette kom gjennom Sunningdale-konferansen. Målet med konferansen var å få til ei maktdeling mellom dei unionistane og nasjonalistane som kunne samlast på midten. Lojalistane og mange unionistar var svært kritiske til maktdeling med nasjonalistane, og det følgde ein fem månader lang unionistisk streik mot Sunningdale-avtala. Avtala kollapsa så etter

valet til Westminster i februar 1974, der elleve av dei tolv nord-irske parlamentsmedlemene var imot maktdeling.¹

Etter samanbrotet av Sunningdale kom det ikkje noko reelt fredsforløp i Nord-Irland før prosessen på 1990-talet. Denne fredsprosessen, som leia opp til signeringa av Langfredagsavtala i 1998, starta alt på slutten av 1980-talet, då det byrja å bli tydeleg både for Provisional IRA (PIRA), Sinn Fein² og britiske styresmakter at ein rein militær seier ikkje var mogeleg. I 1993 avslørte The Observer at britiske myndigheiter var i forhandlingar med Sinn Fein.³ Samtidig med desse forhandlingane var det også samtaler mellom Sinn Feins leiar Gerry Adams og John Hume, leiaren for det nasjonalistiske partiet SDLP. Mogelegheitene for ein brei nasjonalistisk front, som eit alternativ til den væpna kampen, førte til at PIRA innførte våpenkvile i 1994.⁴ Det var i same periode også forhandlingar på eit statleg nivå, der den britiske og irske regjeringa kom fram til ei felles erklæring i 1993, kjent som Downing Street-erklæringa. Både Irland og Storbritannia erklærte her at dei ville respektere fleirtalet i Nord-Irland sitt ønske om framleis union eller eit sameina Irland.⁵

Downing Street-erklæringa blei følgt av irske og britiske myndigheiter med Joint Framework Documents i 1995, og markerte at

fredsprosessen no var komen innanfor offisielle rammer. Sinn Fein vart på tross av våpenkvilen haldt utanfor dei offisielle fredsforhandlingane, noko som medverka til at PIRA igjen tok opp våpna i 1996. Men med lovnader om at Sinn Fein skulle få ein plass ved partiforhandlingane, gjenoppretta PIRA våpenkvilen i 1997. Med både republikanske og lojalistiske parti med kunne ein starte forhandlingane om ein maktodelingsavtale.

Forhandlingane førte fram til Langfredagsavtalen, signert 10.april 1998, og markerar slutten på "the troubles". Det sentrale i avtalen var:

- Opprettinga av eit nord-irsk parlament der alle representantar må definera seg som nasjonalist, unionist eller anna.
- Opprettinga av eit ministerråd for samarbeid mellom Irland og Nord-Irland.
- Opprettinga av eit britisk-irsk råd, for å utvikla forholdet mellom Irland og Storbritannia.

I tillegg var det semje om tiltak for sikring av menneskerettar, avvæpning og reformering av politiet. Spesielt viktig for unionistane var Irlands fjerning av artikkel 2 og 3 i grunnlova, der republikken Irland la krav på Nord-Irland: "The national territory consists of the whole island of Ireland, its islands and the territorial seas."⁶

Ny turbulens etter Langfredagsavtala

Drapa på to soldatar og ein politimann i mars 2009, var gjennomført av dei paramilitære gruppene the real IRA og Continuity IRA. Begge desse gruppene er utbrytarar av PIRA. Continuity IRA braut ut i 1986, fordi PIRA gikk bort frå boikotten av det irske parlamentet, mens the Real IRA sitt brot kom i 1997 som ein reaksjon på PIRA si deltaking i fredsprosessen.⁷ Begge gruppene sin underliggende argumentasjon for brotet, er den gamle republikanske tradisjonen om boikott av parlamentariske institusjonar under det dei ser på som ein britisk okkupasjon.

Paramilitære utbrytargrupper som har vakse fram som ein reaksjon på fredsprosessen finnes også på den lojalistiske sida, som Loyalist Volunteer Force, Orange Volunteers og The Red Hand Defenders. Desse gruppene er ein reell trussel mot fredsavtala, fordi dei ser på det som eit politisk mål å undergrave den. Argumentasjonen er at partiet/gruppa dei

tidlegare har tilhøyrt har selt dei ut gjennom fredsforhandlingane.⁸

Sekterisk angrep og vald er sjølvstøtt skadeleg for fredsprosessen, men spørsmålet er om gruppene klarer å nå sitt mål om å undergrave fredsavtalen og føre Nord-Irland tilbake til ein intensiv konflikt, med fellestrekk til situasjonen under "the troubles". Det er fleire ting som tyder på at Nord-Irland ikkje lar seg dra tilbake til ein slik konflikt gjennom angrepa i mars frå republikanske utbrytarar. For det første har ikkje Real og Continuity IRA sine angrep ført til "motangrep" frå paramilitære lojalistar. Slike represalie-angrep var eit vanleg fenomen under "the troubles", og førte til ein spiral av vald, som haldt konflikten konstant i gang. Det andre er at desse angrepa har møtt brei fordøming, også frå republikanarane i Sinn Fein.⁹ Under "the troubles" var derimot det normale at eit republikansk angrep kun blei fordømt av unionistane, og omvendt. Eit siste element som er verdt å merka seg er desse gruppene sin svake støtte innan sitt samfunn. PIRA hadde under "the troubles" relativt stor grad av støtte blant den katolske delen av befolkninga, noko som hadde sitt høgdepunkt i 1981 då 100 000 deltok i gravlegginga til PIRA-medlemet Bobby Sands.¹⁰ Real og Continuity IRA er ikkje i nærleiken av å ha ein slik støtte eller posisjon innafor det katolske samfunnet, som PIRA hadde under "the troubles".

Nord-Irland på lengre sikt:

Ein ny væpna konflikt?

Samtidig som angrepa i mars ikkje ser ut til å kunne øydelegge Langfredagsavtala, kan ein risikere at republikanske og lojalistiske utbrytargrupper etter kvart oppnår auka oppslutnad, noko som vil kunne intensivere konflikten og undergrave fredsavtalen. Dette vil avhenge av at desse gruppene klarer å vokse innan sine samfunn, og skape oppslutnad om sitt politiske prosjekt. Etter som desse gruppene er mot fredsavtalen er dei ein sterk trussel mot dei eldre republikanske og lojalistiske organisasjonane som er for avtalen. Dei første åra etter avtalen, haldt både PIRA og lojalistiske paramilitære sterk kontroll over dei samfunna der organisasjonane tradisjonelt har stått sterkt, og opposisjon mot organisasjonane sin autoritet i lokalsamfunnet blei straffa med vald og i enkelte tilfeller også drap.¹¹ Etter at både PIRA og paramilitære lojalistar

har gått med på avvæpning, og ein fekk meir fokus på sivilt parlamentarisk arbeid, vil nok ikkje organisasjonane lenger kunne halde ein slik autoritet over lokalsamfunna. I utgangspunktet vil ein gjerne sjå på det som ei positivt utvikling, men det vil kunne bli problematisk vist paramilitære utbrytarar veks fram i det maktvakuemet som har oppstått.

Om dette maktvakuemet faktisk vil bli utnytta, vil i stor grad avhenge av Police Service of Northern Ireland (PSNI). PSNI er det tidlige Royal Ulster Constabulary (RUC), som no har blitt reformert, og akseptert av alle dei store partia i Nord-Irland. Reformeringa av politiet har vorte ein av dei mest problematiske sakane etter fredsavtalen, og det vil vise seg om politiet klarer å bygge tillit i folkesetnaden, spesielt til den katolske folkesetnaden, som gjennom heile Nord-Irland si historie har hatt eit svært anstrengt forhold til RUC. PSNI si store utfordring vil vera å klare å utføre sine oppgåver akseptabelt i lokalmiljø der paramilitære grupper har stått for oppretthaldinga av ro og orden.

Sluttord: Langfredagsavtala si framtid

Signeringa av Langfredagsavtala vart ikkje noko trylleformular for Nord-Irland. Spesielt har avvæpninga av dei paramilitære gruppene vorte eit kontroversielt tema, og førte i 2000

og 2001 til mellombels oppheving av institusjonane oppretta under Langfredagsavtala.¹² Men på tross av politiske kriser og ustabilitet, har avtala ført til ein nedgang i drap på grunn av konflikten, noko statistikk frå PSNI viser.¹³ Dagens regjeringssamarbeid mellom lojalistane i Democratic Unionist party og republikanarane i Sinn Fein, viser at dagens politiske situasjon har endra seg mykje sidan "the troubles", då eit slikt samarbeid hadde vorte heilt utenkeleg.

Eit viktig aspekt med Langfredagsavtala har vorte at den har skapt politiske institusjonar der dei ulike politiske partia har kunne halde fram med sin kamp, men no utan valdelege verkemiddel. PIRA sin væpna strategi kunne no skiftast ut, til fordel for partipolitisk arbeid gjennom Sinn Fein. Institusjonane har danna eit grunnlag for politiske samarbeid på kryss av dei ideologiske motsetnadane i nasjonalismen og unionismen. Samtidig ser ein at fredsavtala går ei meir usikker framtid i møte. Det nord-irske samfunnet er på mange områder framleis svært splitta etter etniske og ideologiske grenser. Semje på eit parlamentarisk nivå vil ikkje vera nok for ein langsiktig fred, viss dei generelle haldningane på "grasrota" går mot den politiske eliten. Mange frykter no at ein ny generasjon i Nord-Irland, som har hatt sin oppvekst i eit etnisk polarisert samfunn utan den væpna konflikten, vil velje valden framfor demokratisk politikk.

Noter

- 1 Tonge, 2002, s. 119-120.
- 2 Sinn Fein: Republikansk parti i Nord-Irland, tett knytta til Provisional IRA.
- 3 Dixon, 2001, s. 236.
- 4 Dixon, 2001, s. 233/242.
- 5 Tonge, J. (2002): s. 155.
- 6 O'Day & Stevenson, 1992, s.195.
- 7 Dixon, 2001, s.11.
- 8 Mac Ginty & Darby, 2002, s.94-95.
- 9 McDonald & Bowcott, 9.mars 2009.
- 10 Dixon, 2001, s.184.
- 11 Mac Ginty & Darby, 2002, s.96.
- 12 Tonge, 2002, s. 212.
- 13 Police service of Northern Ireland, 2009.

Litteraturliste

- Dixon, P. (2001): *Northern Ireland the politics of war and peace*. Palgrave Macmillan, Hampshire.
- Mac Ginty, R & Darby, J. (2002): *Guns and Government. The management of the Northern Ireland Peace Process*. Palgrave, Basingstoke.
- McDonald, H & Bowcott, O (9.mars 2009): *Tributes paid to murdered Northern Ireland soldiers*. [internet] The Guardian. Tilgjengelig fra: <<http://www.guardian.co.uk/uk/2009/mar/09/real-ira-murders-massereene-soldiers>> [Nedlastet 09. april 2009].
- O'Day, A & Stevenson, J. (1992): *Irish Historical documents since 1800*. Gill and Macmillan Ltd, Dublin.
- Police service of Northern Ireland (2009): *Deaths due to the Security Situation in Northern Ireland 1969 – 28 February 2009*, [internet], Tilgjengelig fra: <http://www.psni.police.uk/deaths_cy.pdf> [Nedlastet 16.april 2009].
- Tonge, J. (2002): *Northern Ireland. Conflict and Change*, 2. utg., Pearson Education Limited, Essex.

LA CARRIÈRE OUVERTE AUX TALENTS?¹

Sosial mobilitet i Det romerske imperium

Av Håkon Lunde Saxi, masterstudent, UiO. Masterstipendiat, Institutt for Forsvarsstudier

Romerriket er blitt karakterisert som et preindustrielt samfunn med usedvanlig stor grad av sosial mobilitet.² Spesielt innen eliten sies graden av mobilitet å ha vært bemerkelsesverdig. Samtidig beholdt Romerriket sin aristokratiske form, og det ble aldri utviklet en tilnærmet egalitær samfunnsform, slik som i de demokratiske greske bystatene.³

Romerne gjennomførte isteden gradvise reformer hvor aristokratiet tok opp i seg de ledende slektene fra befolkningen. Tidlig i republikken tok patrisierne de ledende plebeierslektene inn i senatorstanden, og etterhvert som Roma ekspanderte, ble provinselitene også gradvis inkludert.

Da Roma hadde lagt under seg hele Italia, lukket ikke aristokratiet seg, men tok opp fremstående representanter fra de nye områdene i sine rekker. Fra 338 fvt., i tiden under den klassiske republikken, fikk eliten i de latinske byene romersk statsborgerskap når de tok på seg embeter i sine lokalsamfunn.⁴ Den nye nobiliteten inkluderte i det tredje århundre allerede en rekke fremstående italienske familier, som skulle spille en viktig rolle under erobringen av Sør-Italia og ekspansjonen ut i Middelhavet. Nesten samtlige av Octavianus sine generaler var italienerne, og det var også hans viktigste rådgiver Agrippa. Ettersom Romerriket ekspanderte i det vestlige Middelhavet begynte også representanter for de lokale elitene derfra å få posisjoner i senatet.⁵ Cæsar skal ha brakt gallere inn i det romerske senatet, vel å merke ikke uten protester.⁶ Under julo-claudianerne fikk alle medlemmer av provinselitene fullt romersk borgerskap.⁷ Den romerske patron/klient-institusjonen virket som en katalysator for å trekke mektige aristokrater fra provinsene til Roma. Ettersom flere menn fra

provinsene ble riddere og senatorer, kunne de igjen være patroner for ambisiøse menn fra hjembyen sin. Man kan her snakke om en selvforsterkende prosess.⁸ Kulminasjonen av denne prosessen kom i 98 evt., da Trajan ble keiser. Som italiener av opphav, men født i Baetica (dagens Andalusia), var Trajan den første keiseren med bakgrunn fra provinsene.⁹ Senere keisere fra provinsene, som Septimius Severus (keiser i 193 evt.), hadde ikke engang italiensk/romersk opphav.¹⁰

Samtidig var det romerske samfunnet heller ikke lukket mot mobilitet nedenfra. I Hellas var borgerretten utelukkende gitt gjennom arv. Nye innflyttere til greske byer fikk ikke borgerrett, og det fikk heller ikke slaver som ble frigitt av sine herrer. I Roma fikk derimot innflyttere med latinske rettigheter borgerrett, og under prinsipatet var man sjenerøs med å tildele romersk borgerskap til stadig nye grupper.¹¹ Frigitte slaver ble også innvilget et begrenset borgerskap. En slave eid av en romersk borger, og som ble gitt sin frihet av sin eier, ble selv romersk borger med visse begrensninger. Han kunne ikke bli senator eller ridder, tjenestegjøre i legionene eller gifte seg inn i senatorstanden.¹² Den frigittes barn ble derimot i juridisk forstand en vanlig romersk borger. Ofte kunne frigitte slaver faktisk være svært godt stilt, da deres eiere kunne ha investert mye i utdanning deres.¹³ Uansett opprettholdt

herren nesten alltid et sterkt patron/klient-forhold til den frigitte slaven, noe som kunne gi de frigitte en sterk beskyttelse. Selv slaver som ikke ble gitt friheten, kunne ha en stor grad av frihet gjennom sitt *peculium*, en juridisk konstruksjon hvor slaver kunne være i besittelse av penger og eiendom.¹⁴ Slaven kunne til og med selv eie egne slaver (*vicarii*¹⁵).¹⁶ På slutten av 100-tallet evt. begynte også en utvikling der slaver på storgods ble omgjort til ufrie bønder, *servi*, som dermed fikk mer autonomi og en generell forbedring i sin livssituasjon.¹⁷

En viktig institusjon som tillot bevegelse fra de laveste sosiale lagene og oppover var den romerske hæren. Så lenge hæren besto av frie småbønder, var den en garanti for borgernes innflytelse på politikken. Etter Marius' reformer, hvor fattige eiendomsløse (*proletarii*) også kunne gå inn i legionene, ble hæren en måte for den stadig voksende gruppen eiendomsløse romere å skaffe seg et levebrød, samt en mulighet for sosial forbedring. De uten romersk borgerskap fikk det etter tjeneste i de romerske hjelpetroppene, og de romerske borgerne som overlevde sin tid i legionene, fikk sjenerøse dimitteringsgodtgjørelser. Denne var ofte stor nok til å kjøpe opp jord og slå seg opp som et medlem av den lokale eliten i periferien. De som lyktes med å komme inn i offiserskorpset, kunne gjøre det enda bedre. De fleste centurionene ble forfremmet tjenesteveien, selv om noen kom fra velstående familier. Med oppnåelse av graden *primuspilus* ble centurionen et medlem av ridderstanden, og kunne håpe på å oppnå noen av de høyere embetene reservert for medlemmer av ridderstanden.¹⁸ En romer med navn Marcus Vettius Valens kan tjene som eksempel. Han kunne gjennom hæren avansere fra menig soldat i Pretorianergarden til prokurator i provinsen Lusitania (tilsvarer omtrent dagens Portugal) under keiser Nero.¹⁹ Da det nye skillet mellom *honestiores* og *humiliores* oppsto, fikk veteranene status som *honestiores* etter endt tjeneste.²⁰

Begrensninger på sosial mobilitet

Man må ikke overdrive romernes evne og vilje til å slippe til nye grupper, verken på elitenivå eller blant de lavere stendene. Den relativt liberale utdelingen av romersk borgerskap var ikke uproblematisk, og det ble gjort forsøk på å begrense både innflytning til Roma og muligheten for vanlige borgere og frigitte slaver til å nå opp i det romerske hierarkiet.

Under stenderkampene frem til 300 fvt., var det særlig trusselen fra ytre fiender som drev patrisierne til å inngå en serie kompromisser med plebeierne.²¹ Det var med andre ord ingen frivillig eller ønskelig prosess, sett fra elitens ståsted. Helt frem til seinrepublikken beholdt også patrisierne noen klesplagg som gjorde dem distinkt, selv om den juridiske funksjonen av deres stand begrenset seg til at noen få presteskap, som bare var forbeholdt dem. Snobberiet i senatorstanden var formidabelt. En "ny mann" (*homo novus*), det vil si en senator hvis forfedre ikke hadde innehatt høyere verv i romerstaten, ble ofte gitt en kald skulder av den mer etablerte *nobilitas*.²² Nye menn hadde ofte langt vanskeligere for å oppnå høye embeter, og måtte være mer forsiktige enn sine senatorkolleger.

På samme måte som de øverste stendene var skeptiske til "nye menn", var romere flest lite ivrige på å dele romersk borgerskap med sine italienske allierte. I Italia var romerske borgere klart i mindretall frem til forbundsellekrigen 91-88 fvt.²³ *Gaius Gracchus* forsøkte i 123 fvt. å få igjennom en lov som ville gi romersk borgerskap til italienere med latinske rettigheter, og latinske rettigheter til forbundsfellene i Italia (*Socii*). Forslaget ble avvist av folkeforsamlingen, og mange latinere og forbundsfeller ble kastet ut fra byen. Romerne vedtok mellom 95 og 91 fvt. en rekke tiltak som skulle hindre latinsk og italiensk innvandring til Roma. Bare som et resultat av opprøret mot Roma under forbundsellekrigen lyktes det de fleste italienske byer å oppnå romersk borgerskap.²⁴ At romerne ble mer liberale med å dele ut borgerskap under keisertiden, kan ha sammenheng med at borgerskapet da hadde tapt mye av sin betydning. Da alle innbyggerne i Romerriket fikk romersk borgerskap i 212 evt., var innholdet i borgerskapet svært utvannet, og skillet mellom *honestiores/humiliores* var nå den sentrale sosiale og juridiske distinksjonen.²⁵

Mellom 18 fvt. og 9 evt., kom lover som begrenset antall slaver en person kunne frigi til maksmalt 100. Samtidig ble ekteskap mellom senatorer og frigitte forbudt. Ekteskapsinngåelse ble obligatorisk, og man tok sikte på å gjøre aristokratiet i stand til å reproducere seg selv, noe som ikke lyktes.²⁶ Påbudet fra Tiberius tid som keiser, med krav om at medlemmene måtte komme fra familier som hadde vært frie borgere i minst to generasjoner, var

ytterligere et forsøk på å begrense inntoget av nye familier blant de ledende stendene i Romerriket.²⁷ På 300-tallet var en rekke yrkeskategorier blitt arvelige gjennom lov, og staten drev aktivt en politikk som gikk i retning av et kastesamfunn. Mye ble gjort for å *forhind*re sosial mobilitet. De som lyktes i å omgå loven måtte leve i frykt for keiserens byråkrati og hemmelige agenter (*agentes in rebus*).²⁸

Sammenslutninger av vanlige romere, *Collegia*, ble kraftig regulert under keisertiden. All organisasjonsvirksomhet blant de lavere stender ble motarbeidet.²⁹ Samtidig hadde den vanlige romerske borger, som siden 212 evt. omfattet nesten alle innenfor det romerske riket, i stor grad mistet den beskyttelse og frihet han tidligere hadde hatt. Fra omkring 100 evt. kunne han som *humiliores* både piskes og korsfestes, straffes som tidligere hadde vært forbeholdt slaver og ikke-borgere.³⁰ Den frie romerske leilendingen, *colonus*, ble gradvis underlagt stavnsbåndet. Den frie romerske bonde, tidligere selve essensen i den romerske republikken, ble redusert til en stavnsbundet leilending, ofte vanskelig å skille fra ufrie slaver (*serfi*).³¹

Roma ble aldri noen egalitær stat med like muligheter for borgerne. Frem til keisertiden var embetene ubetalt. Kombinert med formuekravet, ekskluderte det i praksis alle vanlige borgere fra å ta skrittet opp i de øverste stendene.³² Videre eksisterte det aldri noen formelle krav for å bli embetsmann. Så lenge folkeforsamlingene bestemte, var de dominert av aristokratiet i Roma gjennom patron/klient-forbindelser.³³ Etter at keiseren begynte å oppnevne embetsmenn, var han enda mer avhengig av råd fra kretsen rundt seg for å komme fram til dyktige kandidater. Romerriket utviklet dermed aldri noe meritokratisk byråkrati.³⁴

Oppsummering og konklusjon

Det romerske samfunnet åpnet seg gjennom stenderkampene frem til 300 fvt., hvor embetene ble åpnet for alle romerske borgere uavhengig av stand. Selv om et nytt aristokrati oppsto bestående av både patrisiere og plebeiere, greide det ikke å reservere statens embeter for seg selv. Den relativt liberale romerske utdelingen av borgerskap gjorde det mulig for elitene fra Italia, senere også fra provinsene, å klatre helt til topps i den romerske staten. Samtidig gjorde patron/klient-forhold og romernes liberale politikk når det gjaldt frigivning av slaver, at det var teoretisk mulig å komme fra selv de laveste lag og til de høyeste i løpet av et par generasjoner. En slik voldsom progresjon på den sosiale rangstigen må likevel ha vært svært uvanlig. Hæren var en viktig arena for sosial mobilitet, åpen som den var for alle borgere, og kanskje den mest meritokratiske arena i den romerske staten.

Mot slutten av keisertiden lukket imidlertid det romerske samfunnet seg igjen, takket være myndighetenes harde håndhevelse av rigide standskiller. Vertikal sosial bevegelse ble merkbart vanskeligere. Statens embeter ble igjen, også formelt, forbeholdt de få. Hvor stor betydning dette hadde, er imidlertid omstridt, da det er et hav av forskjell på det å rent juridisk kunne inneha et embete, og det å *de facto* ha muligheten til å inneha det. Roma var i stor grad et oligarki/aristokrati, selv under republikkens mest demokratiske perioder. Patron/klient-forbindelser hjalp mange fra de provinsielle elitene og fra viktige familier til å nå opp, hvilket i noen grad også gjaldt frigitte slaver, men vanlige borgere kom ofte til kort. De hadde liten mulighet til sosial progresjon, og plebsen på landet ble på 300-tallet faktisk redusert til ufrie bønder. Dermed var deres teoretiske mulighet til sosial selvbestemmelse i praksis borte.

Noter

- 1 “Karriere åpne for de talentfulle”.
- 2 Peter Garnsey, Richard Saller (2001), s. 123.
- 3 Johan Henrik Schreiner (1996), s. 56-63.
- 4 David Stockton (1979): *The Gracchi* (Oxford: Clarendon Press), s. 158.
- 5 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 59.
- 6 D. Brendan Nagle (2005), s. 174.
- 7 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 254.
- 8 Peter Garnsey, Richard Saller (2001), s. 151-154.
- 9 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 286.
- 10 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 370.
- 11 Johan Henrik Schreiner (1996), s. 144.
- 12 Peter Garnsey, Richard Saller (2001), s. 115.
- 13 Henrik Tvarnø (1991), s. 70.
- 14 C. R. Whittaker (1991), s. 79.
- 15 Merk at tittelen *Vicarii* ble på 300-tallet også brukt om en embetsmann i det romerske statsapparatet, en arv fra tiden da mange byråkrater i Romerriket var slaver. Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 444.
- 16 Yvon Thébert: “The Slave”. I Andrea Giardina (1993): *The Romans* (Chicago ; London: The University of Chicago Press), s. 159.
- 17 Max Weber: “De sociale årsager til den antikke kulturs undergang”, i J. Carlsen & H. Tvarnø (1983): *Slaver og produktionsforhold i Romerriket* (Systeme), s. 233-234.
- 18 D. Brendan Nagle (2005), s. 124.
- 19 D. Brendan Nagle (2005), s. 173-174.
- 20 Betegnelse *honestiores* og *humiliores* utviklet seg gradvis utover i keisertiden, og skilte juridisk mellom to typer borgere. Den formelle avstanden mellom vanlige borgere, ikke-borgere og slaver ble gradvis visket ut, og havnet under fellesbetegnelsen *humiliores*. Samtidig ble senatorer, riddere, lokale eliter og veteraner gruppert som *honestiores*. Johan Henrik Schreiner (1996), s. 222.
- 21 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 40-41.
- 22 L. P. Wilkinson (1975), s. 125.
- 23 Claude Nicolet: “The Citizen; The Political Man”. I Andrea Giardina (1993): *The Romans* (Chicago ; London: The University of Chicago Press), s. 19.
- 24 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 116-117.
- 25 En liten gruppe, kalt *dediticii*, fikk ikke borgerskap. Det er omstridt hvem som utgjorde denne gruppen. Innføringen av allmenn romersk borgerskap hadde også begrenset betydning, da den ikke erstattet de lokale borgerrettighetene til innbyggerne i rikket. Peter Garnsey, Richard Saller (2001), s. 387-388.
- 26 Bjørn Qviller (1999), s. 140.
- 27 Peter Garnsey, Richard Saller (2001), s. 113-115.
- 28 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 468.
- 29 Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin, Yann Le Bohec (2005), s. 157.
- 30 Johan Henrik Schreiner (1996), s. 221-222.
- 31 Max Weber (1983), s. 231-233.
- 32 Johan Henrik Schreiner (1996), s. 139.
- 33 Dette grepet løsnert noe under seinrepublikken, på grunn av tilstrømmningen av fattige plebs til Roma. C. R. Whittaker (1991), s. 89.
- 34 Bjørn Qviller (1999), s. 156.

Litteratur:

- Garnsey, Peter, Saller, Richard (2001):
The Roman Empire: Economy, Society and Culture.
London: Duckworth.
- Le Glay, Marcel, Voisin, Jean-Louis, Le Bohec, Yann (2005): *A History of Rome (Third Edition)*.
Malden, MA ; Oxford: Blackwell Publishing.
- Nagle, D. Brendan (2005):
The Roman World: Sources and Interpretation.
Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Nicolet, Claude: “The Citizen; The Political Man”,
i Giardina, Andrea (1993): *The Romans*.
Chicago ; London: The University of Chicago Press.
- Qviller, Bjørn (1999):
Romersk politisk kultur og sosiologisk historie.
Oslo: Cappelen Akademiske Forlag.
- Schreiner, Johan Henrik (1996):
Antikkens Historie. Oslo: Historisk Institutt.
- Stockton, David (1979):
The Gracchi. Oxford: Clarendon Press.
- Thébert, Yvon: “The Slave”, i Giardina, Andrea (red.)
(1993): *The Romans*. Chicago ; London: The University
of Chicago Press.
- Tvarnø, Henrik: “Rom i arbeid”, i Nielsen,
Hanne Sigismund, Mathiesen, Hans Erik (1991):
Rom – en antik storby. Århus: Tidsskriftet SFINX.
- Weber, Max: “De sociale årsager til den antikke kulturs
undergang”, i Carlsen, J. & Tvarnø, H. (1983):
Slaver og produktionsforhold i Romerriket. Systeme.
- Whittaker, C. R.: “De fattige”, i Nielsen,
Hanne Sigismund, Mathiesen, Hans Erik (1991):
Rom – en antik storby. Århus: Tidsskriftet SFINX.
- Wilkinson, L. P. (1975): *The Roman Experience*.
London: Paul Elek.

'Racial Science' in Hitler's *New Europe*

International Conference

Center for the Study of the Holocaust and Religious Minorities
Oslo, October 16-17, 2009
(56 Huk Avenue, Bygdøy, Bus no. 30)

Conference Program

Friday, October 16th, from 9:45 to 16:30

9:45-10:00: **Introductory Remarks** by Anton Weiss-Wendt..

10:00-10:45: **Keynote Address** by Isabel Heinemann.

11:00-13:00 Session 1: **The Appeal of the 'Nordic Race'** by Jon R. Kyllingstad, Nicola Karcher, Terje Emberland and Steffen Werther.

14:30-16:30 Session 2: **Himmler's SS as the Spearhead of 'Racial Revolution'** by Wolfgang Bialas, Dirk Mahsarski, Amy Carney and Bianca Mahsarski.

Saturday, October 17th, from 9:45 to 16:00

9:45-12:00 Session 3: **Eugenics and National Revival** by Thomas Mayer, Rory Yeomans, Björn Felder and Matthew Kott.

13:30-15:30 Session 4: **'Racial Science' in Eastern and Southern Europe** by Mihal Simunek, Anton Weiss-Wendt, Elisabetta Cassina Wolff and Savasti Trubeta.

15:45-16:00 **Concluding Remarks** by Jorunn Sem Fure.

To view the full conference program, please visit:

http://www.hlsenteret.no/Arrangementer/Arrangementer_pa_HL-senteret_i_2009

To preregister, send an email to Anton Weiss-Wendt at: anton.weiss-wendt@hlsenteret.no

FRAMVEKSTEN AV IMPERIUM ROMANUM, ALLE IMPERIERS MOR

Av Jon W. Iddeng, dr. art. i antikkens historie, UiO. Rådgiver i Forskerforbundet

Romerriket var ikke verdenshistoriens første imperium etter moderne definisjoner, men det har gitt navn til denne type politisk organisering og har hatt en så grunnleggende betydning for ettertiden at vi kan holde det som imperiet per se. Denne artikkelen skal dreie seg om hvordan og hvorfor romerne lyktes med å etablere et imperium.¹

Når vi i dag snakker om et imperium, tenker vi som regel på en makt som har ekspandert utover sitt opprinnelige landområde, som romerne, og som kontrollerer eller har vesentlig innflytelse over andre folk og landområder. Men imperium var i utgangspunktet den befalingsmakt eller kommando som de fremste romerske embetsmennene fikk tildelt på vegne av det romerske folk. Etter hvert ble begrepet *imperium populi romani* ("det romerske folks makt") brukt om nettopp romernes makt over andre; først i seinrepublikken har vi imidlertid belagt begrepet *Imperium Romanum* i betydningen det området romerne hersker over. Med et kan vi benytte ordet noenlunde synonymt med Romerriket, men vi må ha *in mente* at et romersk *imperium* ikke var knyttet tett opp til oppstrekede grenser og fysisk territorium, slik man kan se på moderne kart, men i hovedsak dreide seg om de folk og ressurser romerne hadde makt over. Et imperium består etter moderne forståelse av en sentralmakt og flere ulike deler som er innbyrdes forskjellige og forholder seg ulikt til sentralmakten. Delene har som regel en stor grad av indre autonomi, men dersom de er organisert direkte under sentralmakten, kaller vi dem med et romersk navn for provinser. Følgelig er imperium et mer vagt statsrettslig begrep, fordi det også kan romme innflytelsessfærer og annen makt enn den rent territoriale. Til et imperium vil vi også regne områder som i utgangspunktet er selvstendige, men som føyer seg etter imperiemakten og kanskje til og med har en politisk ledelse som er innsatt av denne. Klientstater kalles de gjerne – etter nok en romersk betegnelse, *clientela*.

Utgangspunktet: Middelhavsverden og et broket Italia

Når ble Roma til et romersk imperium? Var det først med de oversjøiske erobringene at vi med rette kan snakke om framveksten av et imperium, eller startet det allerede ved erobringene i det latinske nærområdet? Da romerne startet sin ekspansjon på 300-tallet fvt. var hele Italia et lappeteppes av ulike folk, kulturer og bystater, og slik var det stadig organisert helt ned til det vi kaller forbundsfelekriegen i 91-88 fvt. Det kan således være gode grunner til å ta utgangspunkt i den spede starten i Latium. Men dermed er det også så og si umulig å fastslå årsakene til framveksten. Vi har nemlig ikke bevart noen samtidige kilder til denne ekspansjonen. Vår tidligste bevarte berettende kilde, Polybios, skrev i midten av det annet århundre, og først med Livius' verk fra augusteisk tid får vi en beretning om den tidligste historien til Roma. Forfatterne fra seinrepublikken og tidlig keisertid bygger på eldre kilder, men har sin egen agenda, så når det kommer til årsaksforhold og Romas framvekst som imperiemakt er deres kildeverdi begrenset. Arkeologi er ofte en nyttig støttesdisiplin for eldre historie, men i liten grad til årsaksforhold. Vi famler altså i halvblinde her. Men det er jo *det* som gjør antikken så spennende og interessant, at ikke svaret er åpenbart eller å finne i en boks på Riksarkivet. Med utgangspunkt i hva de seinere kildene forteller, skal jeg derfor ta for meg en del mulige årsaker, og se på i hvilken grad disse kan ha vært avgjørende for Romas evne til å skaffe seg et imperium, på den ene siden, og hva som gjorde dette imperiet så vidt stabilt og stadig voksende, på den andre.

For å skjønne framveksten av det romerske imperiet, må vi også se på dets forutsetninger – nemlig samfunn, erobningsformer og imperiedannelse i Middelhavsregionen i perioden etter bronsealdersivilisasjonenes fall. Med jernalderen kom store forandringer knyttet til alminneliggjøring av jern. Jernet førte med seg en ny teknologi i jordbruk og produksjon, og resulterte dermed også i befolkningsvekst. Jernet førte også til at man ble mindre avhengig av fremmede allianser og importerte varer, det ble skapt lokale produksjonssentre, som åpnet for langt flere selvstendige småstater. Men det lett tilgjengelige jernet førte også til opprustning, mer infanteri, og samlet sett en mobilisering av større hærstyrker.

Vi får dermed to typer dominerende samfunnsformer og imperiedannelser i antikken. Den ene er monarkiske landstater – slike kunne utvikle seg til aggressive erobrere, som Assyria, Babylonia og etter hvert Persia, og vi ser det i mer ekstrem grad med makedonerne og Aleksander den store som erobret de samme, gamle sivilisasjonsområdene i Midtøsten. Disse rikene var ofte avhengig av en sterk hersker eller dynasti for å holde det samlet. Den andre varianten av stater som dominerte Middelhavsområdet i antikken var bystatene. Også disse kunne vokse seg sterke og dominere andre områder i imperielignende former. Athenerne skapte et imperium gjennom å gjøre seg til herre over en forsvarsallianse av andre greske bystater. Kartagerne skapte sitt imperium delvis ved å være anfører for de liby-fønikiske byene på Nord-Afrikakysten og ved å dominere andre folk og byer i hele det vestlige Middelhavet.

Men ingen stormakt kontrollerte Italia. Selv om etruskerne skapte en framtrekkende bystatskultur som dominerte store områder, var de aldri en sammensveiset og ekspansiv enhet. Det var heller ikke de greske bystatene i sør. Utgangspunktet var altså et "usamlet" Italia, med ulike folk og kulturer, som alle sto imot hverandre – og hvor den nærmeste naboer gjerne var den verste fienden. Dette utgangspunktet var gunstig for Roma. Det var også byens sentrale og strategisk gunstige posisjon på den italiske halvøya. Roma lå ved et vadested over elva Tiberen, en naturlig passasje i nord/sørgående retning vest for fjellene, og kontrollerte også aktiviteten ved og på elva fra øst til havet i vest. Plasseringen midt i Middelhavet sier også sitt, mer i sentrum kan man knapt komme!

Nabofeiden og forordningen av 338 fvt.

Dette var altså et gunstig utgangspunkt, men det forklarer selvsagt ikke hvorfor romerne lyktes. *Hvorfor* romerne lyktes henger sammen med *hvordan* de lyktes. Vi må dermed se litt på noen viktige faser, begivenheter og strukturer, som kan forklare ekspansjonens bakgrunn og karakter, steg for steg. Som en første fase kan vi snakke om erobringen av Latium i perioden fram til 338 fvt., hvor romerne underla seg ulike nabofolk, men også allierte seg med de la-

tinke nabostatene, som de så endte opp med å dominere. År 338 står som et vannskille i antikkens historie. Samme året som Kong Filip av Makedonia la hele Hellas under seg, avsluttet romerne en krig mot forbundet av de latinske bystatene med et fredsoppgjør som var av stor betydning. Roma knesatte nemlig noen prinsipper som kom til å være gjennomgående i seinere romersk ekspansjonspolitik og som er grunnleggende "imperialistisk". Roma oppløste alle tidligere allianser og forholdt seg til motstanderne *én for én*, med selvstendige oppgjør og avtaler med hver især, som på forskjellig vis bandt dem direkte til Roma og ikke til hverandre. Avtalene innebar en utvidelse av politiske rettigheter og rettslig status for de ulike byene/folkene, etter tre prinsipper: De fleste byene i Latium ble inkorporert som en del av Romerstaten og fikk *fulle romerske borgerrettigheter*. Et mindretall av byer i Latium fikk beholde selvstendig status som uavhengige allierte. De fikk ikke romersk borgerrett, men en såkalt *latinsk* rett, som innebar rett til samhandel, ekteskap og avtaleinngåelse med romere, men ikke med andre uavhengige stater og folkeslag. Byer og områder som lå utenfor det gamle Latium ble inkorporert i Romerstaten, men innbyggerne fikk *halv borgerrett*, eller borgerrett uten stemmerett. De fikk altså alle plikter, byrder og juridiske rettigheter som lå til romerske borgere, men ble ikke innrullert i det politiske systemet. I tillegg sørget romerne for å grunnlegge nye byer, eller *kolonier*, i et nyerobret område med en viss mengde kolonister fra Roma og Latium. Noen kolonier ble opprettet på strategisk viktige posisjoner i yttergrensene av det som ble oppfattet som romersk territorium. De var med Ciceros ord, *imperiets skanser*. Man har derfor karakterisert romernes politikk her som en *splitt-og-hersk-teknikk*, men fra en annen synsvinkel også en *forén-og-hersk-teknikk*. Denne praksisen fulgte romerne siden på ulikt vis etter høyst pragmatiske prinsipper, når de gradvis fortsatte ekspansjonen i Italia.

Videre ekspansjon og organisering

I perioden mellom 338 og 265 hadde romerne erobret hele Italia fram til Posletta i nord. Borgerretten ble ikke delt ut lettkjøpt etter 338. Nyervervede områder lenger unna Roma fikk normalt ingen slags borgerrett, men byer og folk ble lagt til imperiet som underlegne forbundsfeller (*socii*). For øvrig fortsatte romerne politikken med bilaterale avtaler, og konfiskering av en viss andel av jorda, men med indre selvstyre. Denne organiseringen av det erobrede området hadde en rekke gunstige sider med tanke på kontroll og ytterligere ekspansjon. Ved å dele ut en halv borgerrett som ikke inkluderte politiske rettigheter i Roma by, beholdt samtidig Roma – politisk sett – en bystatsstruktur, selv om antallet med full borgerrett nok hadde rundet 150.000 på denne tiden. Det at ingen byer, kommuner (*municipia*) eller selvstendige allierte på egen hånd kunne inngå avtaler med andre stater ga romerne kontroll med all form for utenrikspolitikk, og man sikret seg militær bistand ved at alle undersåtter måtte yte en viss kontingent soldater

til romersk krigføring. Nytt territorium kom på romerske hender, inkludert nye kolonier og militære forposter, men lokalstyre og lokal administrasjon ble beholdt. Det gjorde at romerne slapp bryet med å omorganisere sitt eget styresett eller gjøre spesielle grep bortsett fra et visst overoppsyn. Det igjen gjorde det mulig for romerne lettere å ekspandere videre. En fellesrett for borgere og for fremmede (*ius civile* og *ius peregrini*) sikret også forbindelsene og bandt områdene sammen.

Den romerske "ekspansjonsmaskinen" med denne organiseringen viste seg ustoppelig på fastlands-Italia. Da romerne i 264 fvt. rykket over streket ved Messina til Sicilia kom de imidlertid i konflikt med den suverent største makten i Vest-Middelhavet, kartagerne. Men tre kriger og hundre år seinere så var Kartago utslettet og Roma en verdensmakt. Da er vi langt inne i den neste fasen av ekspansjonen: Den som ender med at hele middelhavsområdet og mer til blir samlet i et stort *Imperium Romanum*. I perioden fram til 200 fvt. sikret romerne seg stort sett alle kartagiskdominerte områder i vest – dvs. øyene og den iberiske halvøya – og de la dem direkte under eget styre, som romerske mandatområder (*provinciae*) styrt av en romersk stattholder med kommando (*imperium*). Det var først da kartagerne var knust i år 201 at romerne kastet sine øyne østover, til de langt mer høysiviliserte og strukturerte områdene, og for alvor begynte å blande seg inn i det hellenistiske øst. Romerne utkjempet de neste femti åra en rekke kriger mot forbund av greske bystater og de hellenistiske rikene etter Aleksander. Men romerne annekterte i liten grad, de etablerte heller et system med *klientstater*. Nå var det ikke små byer, men store riker og forbund som ble romernes noe underdanige allierte og romerne sikret seg ned til 150 fvt. gradvis kontroll i Øst-Middelhavet. Men som følge av de enorme inntektene som ble Roma til del etter dette, ble de mer og mer interesserte og aggressive i sin atferd i øst, og fra omkring 150 erobret romerne stort sett det de maktet i øst, vest, nord, syd, noe de fortsatte med – med noen pauser – i de neste 250 åra.

I de annekterte områdene beholdt romerne ellers den lokale strukturen, men var det svak urban struktur, sørget romerne for å bygge byer. Det var gjennom slike lokale byer romerne var vant til å utøve sitt overherredømme. Derfor var bystatsstrukturen fremdeles en nøkkel til organisering og administrasjon av det romerske riket. Det romerske imperium besto i republikken 1) av et sentrum, Roma by og dens folk og politiske institusjoner, 2) av et Italia som var et lappeteppes av byer og områder underlagt Roma, men med høyst ulik status og avtaler (etter hvert slått sammen til et felles politisk område da alle fikk borgerrett og skattefri-tak), og 3) av oversjøiske områder, annektert og underlagt Roma som provinser, eller som allierte stater, *klientstater*, som romerne dominerte på ulikt vis. Alt dette var møysommelig og gradvis bygget opp, etter mange og lange kriger og militært press.

Med keiserdømmet kom det på plass en noe annen politisk struktur på toppen. Keiseren skaffet seg kontroll med de væpnede styrkene og provinsadministrasjonen; han utnevnte og hadde overoppsyn med stattholderne og ledet romerstaten i krig. En enkelt keiser var stadig avhengig av militære seire for å hevde seg, men også jevne imperieinntekter framfor raske utplyndringer. Augustus skal på sitt dødsleie ha rådet sin etterfølger og stesønn, Tiberius, til konsolidering av riket framfor ytterligere ekspansjon. Han hadde selv mistet flere legioner og tiltroen til at germanerne kunne legges inn under den romerske folden. Ambisjonene om et grenseløst imperium ble egentlig aldri forlatt, men et stykke ut i keisertida stoppet også den romerske ekspansjonen helt opp og man fikk mer enn nok med å demme opp for indre strid og ytre angrep. Romerrikets utvikling og fall er ikke tema her, i det kommende skal vi identifisere og diskutere noen mulige årsaker til *framveksten* av det romerske imperiet.

Militarisme, mentalitet og ære

Skal man skaffe seg et imperium må man ha både vilje og evne til å erobre. Polybios skrev i midten av det annet århundre fvt.: "Det var ikke ved en tilfældighet eller uten at de visste hva de gjorde når romerne resolutt etterstrebet kontroll og verdensherredømme, og lykkes med det." I antikken samfunn var krig naturlig. Det var ingen Forente nasjoner, folkerett eller internasjonalt anerkjente landegrenser – i det store og det hele var det snakk om å dominere eller bli dominert, erobre eller bli erobret. Dette gjaldt ikke bare for konger og territorialstater. Borgerkollektivet i antikkens bystater var et krigerkollektiv, som i regelen var avhengig av ufri arbeidskraft for å drive krig og politikk. Ekspansjon og imperialisme lå i blodet i den grad at trangen til ekspansjon kanskje ikke behøver ytterligere forklaring. Likevel er det flere som har vært tvilende til om romerne gikk aktivt og målbevisst inn for å skaffe seg et stort imperium. Man har innvendt at Polybios skriver i retrospekt: At han kjente resultatet og dannet seg et bilde av romersk politikk ut fra det han har opplevd i samtiden og projiserer dette tilbake i tid. Romerne søkte ikke utvidet makt mente mange historikere i tidligere generasjoner, og betegnet ekspansjonen fram til 150 fvt. som "defensiv imperialisme". De peker på at romerne stadig valgt diplomatiske løsninger framfor krig, at de gjentatte ganger var seine med å annektere, selv etter klare militære seire, og de framhever at bystaten med en borgerhær av vernepliktige soldater og et manglende utbygd byråkrati heller ikke var tilpasset et stort imperium. Følgelig var ikke imperiet planlagt, men tilfeldig.

Mot dette kan vi med Schumpeter benevne Roma som en krigsmaskin – en som verdsetter erobring ikke så mye for de fordelene den måtte bringe, men fordi det betyr kamp, suksess, action. Romerne førte krig nesten hvert år, og de vant stort sett. Imperialisme må ikke nødvendigvis være rasjonell eller planmessig. Dessuten er annekasjon, med påfø-

gende stående hærstyrker og egen administrasjon, kostbart. Derfor var hegemonisk makt, snarere enn annekasjon, etter en militær seier, i mange tilfeller å foretrekke, og dermed veloverveid imperialism. I sitt berømte epos om den romerske forhistorien, forteller Vergil at gudene har gitt romerfolket et herredømme uten grenser (*imperium sine fine*). Men vi vet altså ikke sikkert når den mentaliteten begynte å gjøre seg gjeldende. Det forelå neppe en *masterplan* for ekspansjonen i den tidlige republikken. Likevel mener et stort flertall av dagens forskere at romerne var *offensive* imperialister, at de gikk bevisst inn for å øke sitt herredømme, og at dette gjennomsyret romersk mentalitet og politikk fra ganske tidlig av. Romernes vilje til ekspansjon er dermed en forklaringsfaktor bak framveksten av imperiet.

Man kommer imidlertid ikke nødvendigvis langt med bare viljen, det er også et spørsmål om evnen. Og der er det heller ikke rom for stor tvil hos våre kilder. En viktig faktor i Romas vei til verdensmakt var simpelthen en ekstrem militarisme. Romerne var kanskje ikke så militært fiksert som spartanerne, men kan vel sies å komme på en god andreplass i den antikke verden. De hadde ikke, som spartanerne, noen undertrykt helotbefolkning i egen bakgård som stadig gjorde opprør, og de var ikke redde for å inkludere stadig nye blant borgermassen – borgerretten var likevel ikke så omfattende, den ga ikke borgerne like mye. Derfor var det heller ikke noe problem for romerne å stable på beina store borgerhærer og engasjere seg utenfor nærområdet. Romerstaten var bygget opp rundt en streng krigerideologi, hvor alle fra den fremste hærføreren til soldaten i bakerst rekke var trent opp til å være barske og tøffe. Men ikke bare som en krigerbande. Romerhæren skulle være den fremste og best organiserte; romerne la ekstrem vekt på disiplin og at hæren skulle framstå som en maskin. De var godt forberedt ved å bygge veier, broer og krigsmaskiner som ville ta motet fra hvem det skulle være. Romerne satset ikke alt på ett kort med dumdristige manøvrer, men var fleksible i militær taktikk og teknikk. De utviklet stadig infanterisystemet sitt og bygde kjapt en effektiv marine under den første puniske krigen (264-241). Tapte de et slag, tok de lærdom av det, utviklet ulik taktikk mot ulike motstandere og kombinerte det gamle gode med det nye effektive. De allierte i Italia betalte i utgangspunktet ikke skatt, men de pliktet å stille i krig. Følgelig var også ytterligere krigføring den klart beste måten å utnytte den ressursen de allierte utgjorde for Roma.

Tett sammenvevd med militarismen beskriver også kildene romernes begrep om ære (*honor* og *gloria*) knyttet til militære seirer. Det lå i det romerske aristokratiske *ethos* å søke ære. Romerne satte slekta før folket og ingenting ga den mer ære og prestisje enn vellykkede militære bragder. Romersk historie var bygget opp om legendene om de store feltherrene og deres triumfer. Og nettopp det å få lov til å feire triumf var noe av det aller gjeveste en feltherre kunne oppnå i Roma. Da hadde man vunnet et betydelig slag, tatt

livet av (eller til fange) minst 6000 menn og brakt med seg et ikke ubetydelig krigsbytte til Roma. Hele den romerske kommandostrukturen var bygget opp rundt ære og et avklart hierarki.

Krig og politisk struktur

Antikkens erobringssaker var gjerne monarkier. En omfattende ekspansjon og kontroll av erobret territorium krevde normalt en krigerleder av dimensjoner, en fast plan og et stabilt og effektivt styre. Kunne bystatskonstitusjonen, med sine direkte folkeforsamlinger og ettårige embetsmenn, tilby slikt? Ble Roma derfor en imperiemakt på *tross* av sin forfatning, eller kan den politiske strukturen og måten myndighet og imperium ble tildelt i Roma, også sies å være en medvirkende årsak til imperiedannelsen og dens suksess? De fremste embetene i Roma ble gitt *cum imperio*, altså med en militær overkommando. Konsulene, som var statens fremste representanter, var i realiteten hærførere, mer enn statsministere. De ble valgt av den folkeforsamlingen som var mønstret etter en gammel militær organisering, og slik at stemmen til de mer velstående – som også bidro mest til krigføringen – ble tillagt mer vekt enn proletarene. Det var selvsagt likevel hard kiving innad i den romerske nobiliteten om konsulatet, som ble gitt for ett år. Og de som fikk det forsøkte etter beste evne å gjøre så mye som mulig ut av det ene året – det var en *en-gang-i-livet*-situasjon. Det var nå det gjaldt å skaffe seg ære og ettermæle. Hadde en Claudier feiret triumf året før, ville ikke en Metellier slå seg til tåls med å renske Albanerfjellene for noen småøvere! En enehersker kan ta langsiktige strategiske valg i forhold til krigføring, men når man får en overkommando for ett år gjelder det å utnytte tida. Det lå altså i denne strukturen at embetsmennene skulle presse på for ytterligere erobringer, kanskje raskere enn en strategisk vurdering skulle tilsi. Men dermed også å avslutte toktet samme året, slik at det ikke var nestemann som fikk æren for å ha brakt krigen til ende. Dermed ble romersk ekspansjon også stykkevis og delt.

Når de fremste romerske embetsmennene ble valgt – før de hadde trått inn i embete – kunne de derfor forsøke å få definert en så betydelig kommando som mulig. Fantes det ikke en liten stat som trengte Romas beskyttelse? Var det ikke en fare i det skumle Østen, en mørk musset despot som kunne tenkes å utvikle masseødeleggelsesvapen? Senatet, som var fullt opp av tidligere embetsmenn og satt på livstid, var *det* organet som kunne ta langsiktige og strategiske valg i Roma, og som skulle tildele kommando, men det var fylt opp av mennesker med noenlunde samme bakgrunn og krigsethos. Disse kunne imidlertid tenkes å ha både personlige sympatier og antipatier mot en enkelt embetsmann og hans ønske om ærefulle kommandoer. Derfor lot senatet seg ikke alltid overtale. I seinrepublikken fant noen konsulere, som Marius, Sulla og Caesar, etter hvert en ny vei: De gikk rett til folkeforsamlingen og fikk den til å vedta en litt artigere kommando. Den politiske balansen ble forrykket.

Fra undersåttene ståsted kan det også sies at det i dette politiske spillet åpnet seg en liten mulighet til å skaffe seg innpass, da det var mange å spille på lag med i Roma, mange konkurrerende aristokrater, som man kunne ha gjensidig glede av. Det var gjerne lokalaristokratiet som på den måten knyttet bånd til den romerske eliten, og som dermed også sikret seg støtte i interne stridigheter. Mange lokale aristokrater så seg følgelig mer tjent med å holde seg inne med romerne enn å slå seg sammen med fotfolk fra egne egner og kjempe mot dem. Og fotsoldatene: Var ikke de bare krigstrøtte og ville hjem til kone, barn og jordlappene sine? Det lille vi har av informasjon om folkeforsamlingsvedtak kombinert med analyser av censuslistene og rekrutteringen til de ulike krigene tyder ikke på det. Snarere var det forbløffende lett å rekruttere soldater selv til oversjøiske kriger, med visse unntak for det usiviliserte Spania, med fåle geriljakrigere og lite økonomisk vinning i sikte.

Økonomisk motivering

Da er vi over i et mye diskutert tema når det kommer til den romerske imperialismen, den økonomiske motivasjonen. I hvilken grad kan vi snakke om økonomiske årsaker til framveksten av det romerske imperiet? Muligheten for å sikre seg verdier og ressurser er en selvfølgelig drivkraft bak hærtog til alle tider, så også for romerne. Økonomisk vinning i form av krigsbytte, alt fra gull og sølv til mat og slaver, var en faktor bak romerske erobringer. Enkelte har også ment at romerne hadde et mer langsiktig økonomisk siktemål med erobringene: Å utnytte de erobrede områdene. Nytt land ble sikret og en stor andel av det lagt ut som offentlig romersk jord (*ager publicus*), som borgerne kunne få som kolonier, eller rike slekter kunne forpakte og drive som storgods. De fleste overvunne ble også pålagt tributt og ulike skatter, jevne inntekter for romerstaten. Dertil kom det en tilgang til nye naturressurser som romerne trengte, som tømmer, korn, edelmetall osv. Kildene forteller om en melking av de erobrede områdene: Tidvis drev romerske stattholdere med hensynsløs plyndring og utsuging. Disse inntektene tilfalt oftest enkeltpersoner, men de førte til økt rikdom og velstand i Roma og har nok dermed virket med som motivasjonsfaktor for den romerske ekspansjonen.

Kan økonomiske forhold også være med på å skape et *fremgangsrikt* imperium? Det at romerne etter hvert krevde inn skatt og avgifter i mynt, gjorde at undersåttene faktisk måtte produsere et overskudd for salg, og det kan vi si fremmer produktiviteten og handelen, og dermed skaper grobunn for økonomisk vekst. Det at romerne også raskt inkluderte de fremmede i handel og økonomisk virksomhet, og faktisk besørget en viss stabilitet, felles valuta og bedre kommunikasjonsårer, bør vi også ta med på plussida. Men få mener at romerne hadde en merkantilistisk imperiepolitikk, slik de europeiske kolonimaktene ofte la til grunn.

Historiske tilfeldigheter og lojale undersåtter

Fortune favors the brave heter det seg. Selvsagt hører det en god porsjon flaks og historiske tilfeldigheter til romernes suksess. Den tidlige romerske historien er full av legendariske beretninger om farefulle kriger og store trusler. Det mest traumatiske minnet i den romerske kollektive bevisstheten var beleiringen og ødeleggelsen av Roma foretatt av gallere på tokt på begynnelsen av 300-tallet fvt. Gallerne ble, mot enorme erstatninger, overtalt til å la være å jevne hele byen med jorda og dra videre. Lesere av *Fortid* vil huske Øystein Sørensen sine lille bidrag om kontrafaktisk historieskriving i forrige nummer. Hva om Aleksander hadde levd videre og gjort alvor av sine planer om å erobre hele den kjente verden og reist vestover? Det faktum at det da ville ha sammentruffet med romernes katastrofenederlag mot samnittene i det kaudinske passet ville ikke ha gjort situasjonen bedre for romerne. Men aller mest prekärt var det nok under den annen puniske krig, da Hannibal hærtok Italia og nærmest utraderte de romerske styrkene ved to store slag ved Cannae og Trasimenersjøen. Hva om Hannibal hadde gått rett mot Roma? Det romerske imperium hadde neppe blitt noe annet enn en parentes i verdenshistorien om det hadde skjedd.

Men historien med Hannibal i Italia og Den annen puniske krig er også illustrerende for et par andre suksessfaktorer for dette imperiet: De erobrede og allierte falt ikke fra *en masse*, de fleste forble lojale. Hannibal hadde kalkulert med at romernes undersåtter ville falle fra og gå over på hans side straks han banet vei for det, men det skjedde ikke. Påfallende mange folk og byer holdt stand bak de romerske faner og det forteller oss noe om et erobrersfolk som lykkes bedre med å skape et enhetlig imperium enn andre. Romerne ble fryktet, de erobrede ble skremt til lojalitet, men samtidig fikk de også gode betingelser om de var det. Som Vergil også sa det så pent: "Romerne tukter de oppsetsige og belønner de ydmyke". Det var ikke bare de erobrede som etter hvert føyde seg inn i folden. Ofte søkte små bystater og folk Romas beskyttelse mot andre fiendtlige nabo-stater. Man fulgte stort sett alltid et prinsipp hvor den lille stat – erobret eller ikke – henvente seg til romerne med en ydmyk bønn om å få overgi seg i deres makt. Romerne svarte da stort sett med å motta deres tilbud og inngikk en slags troskapsavtale. Dette var på mange måter et patron/klientforhold, med en viss gjensidig respekt, hvor romerne også var relativt flinke til å holde sin del av avtalen. Men avtalens karakter var særlig avhengig av oppførselen forut for petisjonen, stedets beliggenhet og hva slags risiko romerne forbandt med folket og området. De som overga seg lett og forble lojale, ble belønnet med større rettigheter, bedre vilkår, og mindre territorielt tap, mens de seige og opprørske ble straffet med henrettelser eller slavestatus, inndragelse av jord og dårligere avtaler med Roma. Romerne brukte følgelig både pisk og gulrot.

Romerne hadde altså en finurlig organisering av riket, og i motsetning til mange andre imperiemakter verken utraderte eller neglisjerte de kulturer de la under seg. Romerne sørget for gradvis å integrere dem. Ikke hals over hode og alle med en gang, men gradvis og slik at bedre betingelser og mer medbestemmelse var noe å trakte etter, en gevinst ved lojal og skikkelig oppførsel. Romernes forfatning og politikk var ikke bare fleksibel, noe som førte til sosiale konflikter, stedvise opprør og større samlinger mot Roma, slik som krigen mot de italienske forbundsfellene i 91-88 fvt. Men den endte med at hele Italia sør for Po-sletta fikk fulle romerske rettigheter, og falt inn under den romerske folden igjen.

Religion og kultur – mangfold og samling

En rekke erobringer har i tidas løp skjedd i en eller annen guds navn og mange riker i verdenshistorien har vært tuftet på religion. Vi kan imidlertid ikke si at religion spilte en avgjørende rolle i de romerske erobringene, selv om romerne hadde ord på seg for å være svært religiøse og gudfryktige. De var opptatt av å holde fred med gudene (*pax deorum*), og krig skulle følgelig kun føres med gudenes vilje og ha en rettmessig årsak (*bellum iustum*). Ett av kriteriene på akkurat gudenes støtte var at krigen gikk godt, så med litt kyniske briller kan vi si at så lenge romerne sørget for å vinne, så sørget de også for gudenes støtte. Den antikke verden var en polyteistisk verden, hvor teologiske disputer ikke lå til grunn for krig, selv om vi har eksempler på romersk propaganda mot fremmede monsterguder. Stort sett hersket det imidlertid religiøs toleranse. At undersåttene dyrket forfedrenes guder så romerne på som godt og riktig, så lenge de også anerkjente de romerske. Dette ble først et stridsspørsmål med de monoteistiske religionene, og jøder og kristne i keisertida.

Romerne overtok selv tidlig greske og etruskiske guder og religiøse skikker, og seinere kom også en rekke andre kulter og guder til Roma, uten større problemer. Romerne identifiserte også raskt de fremmede gudene som like deres egne

(*interpretatio romana*). Toleranse mot de fleste religiøse sær-egenheter og felles religiøse fester og festkalender kan ha virket til ytterligere integrering og samhold innad i riket også. Nettopp toleranse og vilje til integrasjon var nok mye av en nøkkel til romernes suksess. Mange av de underlagte var mindre ”sofistikerte” og urbane enn romerne, mens andre i utgangspunktet var dem overlegne. Det romerske ble en salig blanding, romerne klarte tilsynelatende både å lære av andres kultur og utbre sin egen. Dette er essensen i det man har kalt romaniseringsprosessen, en gradvis utvikling av en felles kultur, en salig blanding av nytt og gammelt, men med en kjerne i latin og romerske skikker. Den språklige biten ble viktig – når man overtar erobrerens språk overtar man samtidig deres maktspråk, mentalitet og historie. Og jo mer stabilt det romerske imperium var, jo mer kunne man vie seg til kulturen og det sivile liv i dets pasifiserte sentrum. Man kunne kle seg i toga, forlyste seg i arenaen med dyre- og gladiator kamper, gå i teater, lese bøker, bade og, ikke minst; drikke vin.

Alle ble selvsagt ikke romere, og alt var ikke bare idyll. Det var innbyrdes krig, opprør, og det var folkegrupper og områder som seint eller aldri ville innordne seg den romerske, urbane kulturen. Seinrepublikken utviklet seg dessuten til å bli en lang rekke med borgerkriger, men etter hvert så ble Romerriket i keisertiden relativt stabilt og fredelig. Vi skal dermed kanskje ikke helt underslå at mange satte pris på *pax romana*. Det vil si den freden og stabiliteten som hersket, i alle fall i det indre av Romerriket: Romerne holdt rett, og sikret ro og orden, bymurer ble erstattet av veier, torg og templer, verneplikten ble erstattet av yrkessoldater, krigssesongen av handelssesongen. Det var kanskje verdt selvstendigheten?

Vi må konkludere med at romerne lyktes med å skape sitt imperium ikke som følge av én enkelt eller noen få klare årsaker. Det var en kombinasjon av ganske mange faktorer som førte til romersk suksess – om det å herske over andre er et godt kriterium på suksess da, men det er en annen historie.

Note

- 1 Dette er et noe omskrevet prøveforelesning til en stilling som førsteamanuensis i antikkens historie ved IAKH, UiO, holdt august 2008. Etter to års behandlingstid fant imidlertid instituttet at det ikke ville prioritere antikkens historie og trakk stillingen tilbake.

IMPERIUM BRITANNICUM OG LYSET FRA ROMERRIKET

*En kildekritisk undersøkelse av romerske kilders
konsekvens for vår forståelse av antikken.*

Av Vidar Hemmingby, master i historie, UiO

I denne artikkelen skal jeg ta for meg hvordan romerske kilder har vært med på å prege sosiale og politiske forhold i kolonitid. Samtidig ga historieskrivningen fra samme periode en fremstilling av Romerriket som har påvirket synet på antikken fram til i dag. Hovedfokuset vil ligge på hvordan spredningen av romersk kultur i provinsene ble beskrevet som romanisering. Selv om begrepet er et produkt av strømninger fra kolonitiden blir det fortsatt brukt. Dette har i sin tur skapt problemer for en mer kompleks og nyansert forståelse av kulturmøter i antikken.

Romerrikets påvirkning på det britiske imperiet

Det er selvfølgelig ikke bare Det britiske imperiet som har vært opptatt av Romerriket. Det romerske imperiet har ikke bare vært ett sentralt element i eksempelvis tysk og italiensk nasjonsbygging, men har også vært en viktig faktor i utviklingen av hva som i dag refereres til som "Europa" og "Vesten".¹ Fokuset i denne artikkelen vil imidlertid være hva britiske historikere fra begynnelsen av det forrige århundre skrev om Romerriket, i relasjon til at de selv var en del av et imperium. For kolonimaktene representerte nemlig Romerriket på mange måter malen, og uttrykk fra de klassiske kildene ble lånt og sammenlignet.² De klassiske tekstene hadde gjerne høy status, og i historiefremstillingene lå fokuset på de store fortellingene. De skriftlige kildene ble brukt ukritisk opp mot arkeologiske funn for å finne historiske hendelser i det arkeologiske materialet.³

I dag har dette endret seg, og de romerske kildene blir generelt ansett som svært dårlige når en skal bruke dem til å forklare relasjoner mellom mennesker. De er ensidige, elitistiske og inneholder ofte feilinformasjon og propaganda. Det kan knapt understrekes nok hvilket enormt problem for historieskrivningen dette alltid utgjør. Denne mangelen på objektiv viten innebærer imidlertid at antikkhistorikere selv har måttet ta valg og stake ut veier. Derfor er det også lite overraskende at britiske historikere sammenlignet de skriftlige kildene og deres betraktninger med egne erfaringer. I det største imperiet som noen gang har eksistert så historikerne nemlig med en viss fascinasjon på romer-

ske tekster som for eksempel når Plinius den eldre (23–79 vt.) sier det slik om Italia: "Chosen by the power of the gods [...] to gather the scattered realms and to soften their customs and unite the discordant wild tongues of so many people into a common speech so that they might understand each other, and to give civilisation to mankind."⁴

Det er ikke vanskelig å tenke seg at historikere fra kolonimaktene dro paralleller til deres eget lands rolle i blant annet Afrika. For det første var fokuset ofte på den positive siden av å legge under seg andre folkeslag. Romerne selv hadde en tanke om at de hadde plukket opp *humanitas* fra grekerne og kunne spre den videre på grunn av sin overlegenhet.⁵ Dette hadde tilsynelatende hatt positiv effekt på Romerriket (og barbarene), og rettferdiggjorde dermed på mange måter europeernes tilstedeværelse i andre deler av verden nesten 2000 år senere. Den oppgaven romerne tilsynelatende hadde gitt seg selv var nemlig lett å dra videre til vestlig imperialisme for å rettferdiggjøre dominans over andre. Kolonimaktene ble også tillagt et slikt *siviliseringsoppdrag*. "Den hvite manns byrde" ga et ansvar som rettferdiggjorde de tilhørende voldshandlinger og undertrykkelser.⁶ Denne tankegangen kunne selvfølgelig ha en tilbakevendende effekt på hvordan historien ble skrevet: Hvis den hvite mann ga menneskene i koloniene sivilisasjon, kan vel romerne sies å ha gjort det samme for barbarene? De klassiske kildenes beskrivelser av forholdet mellom romere og barbarer, og vestlig imperialisme ser altså langt på vei ut til å ha supplert hverandre.

Oppsummert kan en si at de romerske skriftlige kildene først og fremst forteller oss om hvordan romerne så på seg selv. Når historikere fra tidlig i det første århundre imidlertid ga slike tekster en allmenn verdi og sammenlignet romertiden med sitt eget imperium, påvirket en slik tolkning igjen britisk mentalitet i kolonitid. Dette fikk igjen betydning for hvordan Romerriket ble tolket.

Det britiske imperiets tolkning av Romerriket

”Romerskhet” ble sett på som en del av en progressiv prosess, et steg på veien fra usivilisert til sivilisert, og dette fikk mye å si for hvordan en så for seg møtet mellom romerne og andre folkegrupper i antikken. Romersk historie og møtet med barbarene har derfor generelt blitt skrevet med vekt på utvikling og mulighet, fremfor tap, undertrykkelse og utnytting.⁷ Det er nok ikke tilfeldig at slike fremstillinger av det romerske Britannia har blitt skrevet mens det britiske imperiet var på sitt største. Når britiske historieskribere i første halvdel av forrige århundre skrev om Romerriket, gjorde de dette i en tid sterkt preget av britisk verdensdominans og kolonisering. Det var ikke vanskelig å trekke dette synet videre til Romerrikets påvirkning på barbarer slik Francis J. Haverfield synes å ha gjort i sitt verk *The Romanization of Roman Britain* (1912): ”The old world theory of an age of despotism and decay has been overthrown, and the believer in human nature can now feel confident that, whatever their limitations, the men of the [Roman] Empire wrought for the betterment and happiness of the world.”⁸

Slike bastante og feilaktige forestillinger, særlig mellom innfødte grupperinger og en imperial makt, ble innarbeidet og har overlevd frem til i dag ikke først og fremst på grunn av sin sannhetsgehalt, men snarere dets lange levetid i historieforskningen. *Romanisering* er et begrep jeg vil hevde ikke hadde overlevd i moderne historieskrivning hvis det hadde blitt lansert som en ny idé i dag. Haverfield beskriver begrepet på følgende måte: ”It has been said that the Greek taught men to be human and Rome made mankind civilized. That was the work of the empire. The form it took was Romanization.”⁹

Romaniseringsbegrepet kom selvfølgelig ikke direkte fra de klassiske kildene, men ser i stedet ut til å samsvare mer med et annet hegemoni enn det romerske, nemlig Europas kolonisering over store deler av verden på 18-1900-tallet. Haverfield kan som brite vanskelig ha vært uberørt av at det britiske imperiet etablerte seg selv på toppen av ”lave-restående” samfunn verden over. Derfor kan en hevde at også Haverfields britiske barbarer, med en viss dekning i de skriftlige kildene, kan ha blitt stereotypisert på samme måte som det britiske imperiet forholdt seg til mennesker i sine egne kolonier.¹⁰ Haverfield skriver dessuten at romerne hadde en lettere jobb med å romanisere barbarene i vest, enn britene hadde i sine kolonier i Afrika, fordi

keltere, iberere, germanere og illyrere ikke var forksjellige fra romerne ”by no broad distinction of race and colour”.¹¹

Samtidig som romanisering først og fremst ser ut til å forklare hvordan en ønsket at det britiske imperium skulle fungere, ikke hvordan det romerske var, hadde det likevel en stor fordel som har gjort at det har vært med på å sette presedens for den senere forskningen på Romerriket: ”Romanization provided a simple account of how Western barbarians were able to adopt Roman civilization”¹² skriver Richard Hingley. Når romanisering forutsatte en homogen og progressiv utvikling mot et ”høyere” nivå innebar dette imidlertid noen store utfordringer. Hvem tok til seg romersk kultur? Hva er egentlig romersk kultur? Fantes det mennesker som ikke ble med på en slik utvikling? Er det egentlig belegg for å si at romersk intervensjon var bra, og ble det egentlig oppfattet som bra i sin samtid? Viktige spørsmål om andre folkeslags forhold til romersk kultur blir således stående ubesvart med romaniseringsbegrepet, og kulturpåvirkning blir fremstilt nærmest som noe som skjer i kraft av seg selv eller at barbarene ser ut til å ha satt pris på alt som var romersk.¹³ I følge Haverfield påvirket romaniseringsprosessen hele det sosiale spektrum, fra fattig til rik.¹⁴ Det skal sies at Haverfield åpner for en mulig keltisk kultur på bunnen av samfunnet, men denne var i så fall dekket over av et ”superimposed layer of Roman civilization.”, og var ikke på noen måte med på å sette presedens for den videre utviklingen i provinsen.¹⁵ For å forklare variasjoner i kildematerialet, og tilpasse seg nye utfordringer, har romaniseringsbegrepet imidlertid blitt moderert flere ganger.

Romaniseringsdebatten

Med sin bok *The Romanization of Britain* (1990) var Martin Millet en av de første som tok steget bort fra et sentralisert imperialistisk synspunkt og innlemmet de innfødte menneskene i provinsene i sin modell. Hovedtesen til Millet er at lokale eliter i provinsene selv var aktive deltakere i romaniseringsprosessen fordi de var tjent med det. Han hevder at romaniseringen var mest vellykket på de stedene hvor de lokale elitene allierte seg med romerske styresmakter, og slo feil på steder som opplevde krig eller vedvarende militær okkupasjon.¹⁶ Martin Millet kan imidlertid særlig kritiseres på to punkter. For det første fordi han ser ut til å forutsette at romersk kultur spredte seg blindt fra toppen og nedover i provinsene. For det andre kan en rett og slett hevde, som Mattingly har gjort, at 1990-tallets modell av romanisering kun er motsatt side av samme mynt som den opprinnelige ideen til Haverfield.¹⁷ Selv om det er eliten som er aktive, antar en fortsatt at mennesker i provinsene spontant og ukritisk tok imot romersk materiell kultur eller kulturelle trekk.¹⁸

Ramsay MacMullen har, i *Romanization in the Time of Augustus* (2000), imidlertid valgt å bygge videre på denne

tanken og hevder at spredningen av romersk kultur skjedde fordi den romerske livsstilen, med for eksempel vin og bad, virket attraktiv på de innfødte.¹⁹ Noen ting virket attraktive fordi de rett og slett gjorde livet bedre, andre fordi de kunne fungere som en måte å skaffe seg flere goder, som godvilje fra de mektige, og status i samfunnet forøvrig.²⁰ Denne tankegangen har ikke bare et ukritisk blikk på romersk kultur fra et moderne ståsted, men forutsetter også at barbarene var like ukritiske i sin samtid.²¹ Et annet problem er at begrepet romanisering ser ut til å referere til en helhetlig romersk kultur, men da blir det straks vanskelig å forklare forandringer i kildematerialet (for eksempel keramik) gjennom lokale variasjoner, og hvorfor noen steder rett og slett ikke ser ut til å ha tatt til seg romersk kultur.

Det har også vært forsøkt å holde fokuset på den romerske administrasjonens rolle i provinsene. For C. R. Whittaker i *Imperialism and Culture: the Roman Initiative* (1997), var det en bevisst imperialistisk politikk som var kraften bak romaniseringsprosessen.²² Dette begynte allerede med Augustus, som ganske enkelt ønsket å fremme et ideal for hvordan romerske borgere burde oppføre seg, slik at resten kunne imitere.²³ Roma kunne være en hensynsløs, brutal bølge, men kunne også belønne, for eksempel gjennom provinsstyre, ved å gi makt til lokale eliter.²⁴ På den måten kunne romerne knytte den lokale befolkningen til seg. En må likevel huske på at selv om dette skulle vært en fast romersk politikk så fantes det i praksis aldri noen regelbok for hvordan det romerske imperiet organiserte sine provinser. Tvert imot er det mulig å spore mange lokale variasjoner og *Ad Hoc*-løsninger.²⁵ Romersk politikk var direkte feilslått flere steder og romersk tilstedeværelse og innflytelse varierte fra sted til sted. Ser en på erobringen av Britannia som eksempel var den kun en gullalder for noen få individer. Hvordan er det mulig å kartlegge resten av befolkningens rolle i provinsene?

Et resultat av romaniseringsdebatten er at det har blitt vanskelig å bruke begrepet fordi det må presiseres og testes hver gang en ønsker å bruke det. Romanisering kan omtales som en svært generell prosess, men har begrepet blitt en blindgate? Hingley skriver: "In brief, Romanization theory is over-simplistic, focusing attention on the elite of the empire, and conceiving of identity and social change in terms that are both too crude and too concrete."²⁶ Mer nyttig for å forstå kulturell utvikling i provinsene er det å finne ut hvem som tilpasser seg, hvorfor, og om det fantes kulturell motstand, eller utvikling av lokale kulturer ved siden av den romerske? De siste 10 årene har det derfor blitt forsøkt å tolke livet i Romerriket på en bedre måte ved hjelp av mer moderne begreper som "kreolisering" (Webster 2001), "kulturrevolusjon" (Woolf 2001) og "globalisering" (Hingley 2005).

Romerriket i et globalisert samfunn?

Kan vi bruke et moderne begrep som globalisering for å nærme oss et mer korrekt bilde av Romerriket? Det er i hvert fall dette Richard Hingley har forsøkt å gjøre i sin bok *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire* (2005). Globaliseringsbegrepet tar nemlig høyde for lokale variasjoner, men også større forandringer. Det er altså forskjeller på global og lokal kultur, men den ene utelukker ikke den andre; mennesker i antikken kunne godt drikke romersk vin samtidig som man spiste eller bodde på andre tradisjonelle måter for sin opprinnelige kultur.²⁷ Derfor kan det argumenteres for at det fantes flere former for romerskhet i Romerriket og at det er bedre å se på romersk identitet som en diskurs.²⁸ Da er det i så fall interessant hva som ble delt og hva som ble separert fra andre grupper. Hvorfor, og av hvem?

I romertid derimot fortsatte det å eksistere mange aktive forbindelser til en før-romersk fortid ved at ulike grupper tok bestemte avgjørelser for å legge vekt på en identitet som langt fra alltid var romersk, men med rot til tradisjonelle måter å leve på.³⁰ Videre inn i provinshistorien forble noen grupper mer interessert i romersk kultur enn andre, men dette har ikke nødvendigvis noen sammenheng med plasseringen i hierarkiet. Richard Hingley har pekt på at fordelingen av romerske villaer mot tradisjonelle rundhus ikke følger en nedsilingsprosess av romersk kultur. Rundhus var svært vanlig i romertid og noen steder dominerende.³¹ Videre ble villaer spredt jevnt i samfunnet og ikke kun blant de rike.³²

Samtidig fantes det også egne lokale utviklinger på siden av den romerske kulturen innen for eksempel synet på kropp og smykker.³³ Dette kan ha vært uttrykk for at egne identiteter kom til uttrykk, men også at disse levde side om side i provinsen. Slike funn ser ut til å gå på tvers av romaniseringsbegrepets innhold. En kan lure på om en slik utvikling kan defineres som romersk eller ikke? Sannsynligvis må en ned på lokalt plan i provinsene, og et globaliseringsutgangspunkt tar nettopp høyde for slike særegenheter.

Når en imidlertid har sett hvor store konsekvenser det hadde at britiske historikere tolket Romerriket på sine premisser, er det grunn til å være oppmerksomme på at å tilføre en nytt begrep som globalisering er å gjøre nøyaktig det samme. Hvordan kan vi vite at vi ikke gjør en like stor feil som britiske historikere fra forrige århundre? Synspunkter fra kolonitid virket tross alt forenelig med de romerske kildene, men det gjør kanskje ikke globalisering? Hvis vi hele tiden skal tolke det antikke samfunn i lys av egne begreper, lignet ikke da det britiske imperiet mer på det romerske enn hva dagens samfunn gjør? Er en skyldig i anakronisme ved å legge vekt på relasjoner mellom folk som ikke fantes i den antikke virkelighet, men i stedet ble stoppet av datidens menneskesyn, direkte maktunderleg-

gelse og/eller kolonisering? Faktorer som er vanskelige å spore i dagens samfunn, men som var vanligere før. Det må til dette påpekes at selv om både romere og forrige århundres kolonimakter skulle hatt samme oppfatninger av såkalte usiviliserte mennesker, betyr dette imidlertid ikke at noen de visste hva barbarene egentlig tenkte. Likevel har Romerrikets historie, når den er blitt knyttet til kulturpåvirkning på andre mennesker, tradisjonelt vært preget av en slik foreldet oppfattelse av kulturoverføring som for lenge siden har blitt avvist hos andre samfunnsvitenskaper.³⁴ Det er derfor gode grunner til å søke etter faste måter folk forholder seg til hverandre på når de møtes. Hvordan gir mennesker uttrykk for identitet? Hvordan lever ulike grupper side om side? Hva skaper konflikter og hva skaper sammensmeltning?

Sammenlignet med romanisering gir globaliseringsperspektivet et mer nyansert bilde som tar hensyn til ulike grupper; forskjellige løsninger eksisterte i provinsene, gjerne side om side. Dette bildet er mer detaljert, men kanskje også mindre oversiktlig. Flere båser og færre stereotyper vil prege slike fremstillinger, men også gi et virkelighetsnært bilde av hvordan mennesker faktisk kan tenkes å ha interagert. Fra de klassiske kildenes fremstilling har fokuset altså endret seg fra Romerrikets selektive fremstilling av seg selv til å studere møter mellom mennesker i antikken. Dette er særs viktig siden Romerriket var betydelig større enn et romersk ideal som knapt kan sies å ha eksisterte utenfor hodene til menneskene i de fineste husene i Roma.

Konklusjon

Forholdet mellom mennesker er vanskelig å forstå når en bare har en side. Det er en slik ensidig fremstilling som preger de klassiske kildene enten dette gjelder folkeslag, politiske grupper eller (keiser)familier. Midt i fascinasjonen for antikken og forsøk på å forstå denne spennende perioden i vår historie har kanskje lysten til å si mer enn det vi har dekning for blitt for stor. Å tro at tilstedeværelsen i provinsene av romerske gjenstander og elementer, eller kopier av disse, betyr at den romerske kulturen var så overlegen at barbarene automatisk trykket den til sitt bryst, er imidlertid en oppfatning som ser ut til å stamme fra egosentriske romerske kilder, samt utdaterte strømninger fra kolonitiden.³⁵ Det er derfor behov for å skrive om Romerriket på en mer nøktern måte, særlig når det gjelder kulturmøtene mellom romere og "barbarer".

For det første må en ta inn over seg at de skriftlige kilder er mindre verdt og at vi ikke kan la disse styre diskursen alene. Til tross for alle advarsler om antikke teksters usikkerhet, er dette et forhold som neppe kan understrekes nok. Arkeologi, og til og med moderne samfunnsvitenskaper, kan imidlertid hjelpe oss noe på vei og blir nødt til å supplere den historiske debatten videre.

For det andre viser det seg at når en kan se bort fra etablerte "sannheter" basert på en blanding av romerske kilder og kolonialistisk tenkning, er det er mulig å skaffe seg nye perspektiver og finne andre muligheter i kildematerialet. Dette krever at et økende fokus på lokale løsninger for å tolke og forstå møtet mellom romere og barbarer fra sted til sted, slik at en kan kartlegge og gi et levende bilde av livet i provinsene.

Noter

- 1 Hingley 2005, s. 18.
- 2 Mattingly 2007, s. 6.
- 3 Hingley 2005, s. 3-4. Dette betydde i praksis at arkeologiske funn ble brukt for å bekrefte sannhetsgehalten i tvilsomme tekster, for eksempel ved at rike gravfunn ble tilskrevet kjente personer uten at en hadde reelle bevis for en slik sammenheng.
- 4 Plinius den eldre, *Naturalis Historia*, 3.39.
- 5 Hingley 2005, s. 26.
- 6 Hingley 2005, s. 27.
- 7 Mattingly 2006, s. 4.
- 8 Haverfield 1912, s. 10.
- 9 Haverfield 1912, s. 11.
- 10 Hemmingby 2009, s. 34.
- 11 Haverfield 1912, s. 12.
- 12 Hingley 2005, s. 26.
- 13 Hemmingby 2009, s. 125.
- 14 Haverfield 1912, s. 59.
- 15 Haverfield 1912, s. 59.
- 16 Millet 1990, s. 101.
- 17 Mattingly 2007, s. 15.
- 18 Mattingly 2007, s. 15.
- 19 MacMullen 2000, s. 134.
- 20 MacMullen 2000, s. 137.
- 21 Hingley 2005, s. 43-44.
- 22 Whittaker 1997, s. 152.
- 23 Whittaker 1997, s. 154.
- 24 Mattingly 2006, s. 7.
- 25 Mattingly 2006, s. 3-4.
- 26 Hingley 2005, s. 14.
- 27 Revell 2009, s. 2.
- 28 Revell 2009, s. 8-9.
- 29 Hemmingby 2009, s. 52-53.
- 30 Hemmingby 2009, s. 115.
- 31 Hingley 1997, s. 93.
- 32 Hingley 1997, s. 95.
- 33 Hemmingby 2009, s. 113-116.
- 34 Hemmingby 2009, s. 118.
- 35 Hemmingby 2009, s. 118.

Litteraturliste:

- Haverfield, F. (1912). *The Romanization of Roman Britain*, second edition, Oxford.
- Hemmingby, V. (2009). *Romere eller Barbarer? Kultur og identitetsutvikling i catuwellauinstammen før, under, og etter den romerske erobringen av Britannia*, masteroppgave ved Universitetet i Oslo.
- Hingley, R. (1997). "Resistance And Domination: Social Change in Roman Britain". *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series*, no.23. pp. 81-100.
- Hingley, R. (2005). *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire*, London.
- MacMullen, R. (2000). *Romanization in the Time of Augustus*, London.
- Mattingly, D. (2007). *An Imperial Possession. Britain in the Roman empire, 54 BC – AD 409*, London.
- Millet, M. (1990). *The Romanization of Britain. An Essay in Archaeological Interpretation*, Cambridge.
- Revell, L. (2009). *Roman Imperialism and Local Identities*, Cambridge.
- Webster, J. (2001). "Creolizing the Roman Provinces". *American Journal of Archaeology* 105 (2). pp. 209-225.
- Whittaker C. R. (1997).. "Imperialism and culture: the Roman initiative", i *Dialogues in Roman Imperialism*, pp. 143-163.
- Woolf, G. (2001). "The Roman Cultural Revolution in Gaul", i Key S. and Terrenato N. 2001. *Italy and the West: comparative issues in Romanization*. Oxford. pp. 173-186.

SAMVIRKE OG INTERAKSJON

Den kosmopolitiske ideen, frå dei antikke imperia til globaliseringstidsalderen.

Av Øystein Idsø Viken, masterstudent i historie, UiO

Ingress Den kosmopolitiske ideen har djupe røter i den vestlege filosofihistoria, og ideen om universell humanisme er representert frå byrjinga av i vestleg filosofihistorie. Dei sosialgeografiske endringane opprettinga av det hellenske imperium, og særleg seinare det romerske imperiet, førte med seg førte til at kosmopolitismen verkeleg vart utarbeida. Under antikken var det særleg i den "stoiske" skolen den rasjonalistiske ideen om fellesmenneskeleg samkvem utvikla seg. Den allmennmoraliske tråden frå stoisismen vart seinare tatt opp igjen av Kant under opplysningstida, og i dag kan kanskje stoisismen inneha den moralske løysninga på globaliseringa sine etiske utfordringar?

For å studera samanhengen i historia til den kosmopolitiske idéen, vil temaet her bli sett i samheng med evolusjonen av "globaliteten", den geografiske kjennskapsmessige og kommunikasjonsmessige utviklinga. Argumentet her er at tanken om verdsordninga, *kosmos*, i utgangspunktet er grunna i tanken om menneskenaturen sin heilskap. Med dei antikke imperia bli tanken om menneska som borgarar av noko meir enn eit bysamfunn derimot ein geografisk realitet. I sein romersk antikk tid omfemner så det imperiske riket heile den "siviliserte verda", og verdsborgarrolla kan bli oppfatta som noko faktisk. Tesen her er at den kosmopolitiske ideen om den universelle menneskenaturen får ei utfordring i oppdaginga av den partikulære menneskekulturen. Fokuset på sivilisasjonsforskjellar, som særleg får sitt gjennombrot i vestleg tenkemåte med dei europeiske sjøreisene og oppdaginga av "den andre", fører til ein overgang i verdsordningsteori frå tanken om det harmoniske samvirket mellom alle individ til ein idé om den disharmoniske interaksjonen mellom ulike samfunn. Kosmos blir erstatta av kaos. Gjennom opprettinga av nasjonalstatane ved Westfalenfreden kan interaksjonen vidare berre gå føre seg mellom territorielt avgrensa aktørar.

Det vil her bli argumentert for at det er det disharmoniske interaksjonssynet som i dag set dagsorden for globaliseringsdebatten. Ved å visa til gjennombrotet av den moderne globalhistoria etter at kolonialismen har falle, vil det derimot bli peika på at aksepten av "den andre" har kome

svært langt, og tidvis er fullstendig. Det vil òg bli vist til at opprettinga av moderne konføderasjonsprosjekt kan vera det sosialgeografiske premis for ein ny kosmopolitisk harmoni, og gjennomføringa av ein stoisk universell moral.

Harmonisk samkvem

Ordet "kosmopolitisme" stammar frå gresk, og er eit samansett ord av "kosmos" og "polis", der polis representerer den gamle greske samfunnsordninga i bystatar, og kosmos er ein metafysisk idé om ordninga i verdsaltet og "naturen". "Kosmos både garanterer, identifiserer og inkarnerer verdensorden", har Claus Vestergaard Sørensen peikt på: "Mennesket bebor derved ikke kosmos, for den menneskelige socialitets omdrejningspunkt er *polis*, hvor det hersker *kosmos*. (...) *Polis* er altså en samfundsform, og kosmos er et universelt ideal for fælleskabet."¹ Ideen spring ut av ein naturrettsleg tankegang der det felles menneskelege blir sett i fokus. I rein form blir det universelle ved humaniteten utgangspunktet for ei identitetskjenle grunna i menneskeslekta, der den kulturelle tilhøyrsla til (by-)staten i beste fall kjem i andre omgang.

Verdsborgartanken har ulike opphav i gresk filosofi. Claus Sørensen har peika på korleis tankegangen hos sofistane til dømes mogleggjer ein kosmopolittanke, idet deira "intellektuelle ståsted indebefatter (...) et universalistisk menneskesyn, hvor individet uanset kulturelt tilhørsforhold

essensielt lader sig karakterisere ved konvergens(...) verden (*kosmos*) og ikke kun *polis* er deres naturlige gebet.² Det er med dette poenget i ryggen kynikaren Diogenes heller kan identifisere seg med verdsborgarskapet enn byborgarskapet når han vender seg til "menneskehedens fælles natur, til universaliteten og til verdensborgerskapet".³ Tankegangen står i skarp kontrast med den kulturelt rasistiske samtidige av Diogenes, Aristoteles, viss byborgarskapsidentitet er grunnprinsipp i menneska sine samfunnsmessige tilhøve. "*Zoon politikon*-definitionen hos Aristoteles", peiker Sørensen på, "indebærer(...)at mennesket ikke bare er et samfundsvæsen, men rettelig et væsen der af naturen er bestemt til at leve i *polis*."⁴ For Aristoteles er alle samfunn by-samfunn, og større statsskipnader ein stor by.⁵

Imperiet – Kosmopolitismen får geografi

Sjølv om sofistane ut i frå naturrettsfilosofi kunne konstruere ein allmennhumanistisk moralidé, synest det vanskelig for dei polistilhøyrande grekarane å bryta gjennom dei fysiske grensene til byfelleskapet. Den skilnadsorienterte Aristoteles, som på bakgrunn av dei mange ulike polisane kan erklæra at "if there are different sorts of governments, it is evident that those actions which constitute the virtue of an excellent citizen in one community will not constitute it in another", får med den imperiebyggjande Alexander den Store ei borgarskapsmessig geografisk utfordring. Her blir konjekturane for "imperiet" danna som ein ny identifiseringsfaktor, og høva for allmennmenneskeleg samkvem får ein fysisk realitet.⁶ Det er då òg frå hellensk tid den fyste utarbeidinga av ein kosmopolitisk idé er overlevert, som eit moment i den stoiske filosofien. Martha Nussbaum har vist til at allereie Zenon, representant for den tidlege stoicismen ber preg av kosmopolitisk tankegang, i det han talar om "den fornuftige menneskehed som utgangspunktet for en fælles forestilling om loven."⁷ Mennesket trer inn i ei dualistisk rolle som både borgar og individ i følgje Sørensen, "og må således svare både staten og *kosmos* sit, hvorfor man ikke ensidigt bør differentiere mellem forskellige kulturer til forskellige tider som fremmede for hinanden, men tværtimod opfatte disse som tilhørende ét fælles samfund i én fælles verdensstat med én fælles identitet".⁸

Den romerske konsulen Marcus Ciceros filosofi ber preg av stoisk påverknad. I verket sitt *Om pliktene* argumenterar han naturrettsleg for det menneskelege samkvem i det "[a]lle må(...) ha den ene ting urokkelig for øye at det enkelte individs interesse er identisk med alles interesse. Dersom enhver hensynsløst forsyner seg, da vil det føre til oppløsning av hele det menneskelige fellesskap."⁹ Det medmenneskelege bandet, "den uskreve lov som hersker hos og mellom alle folkeslag", sikrar for Cicero ein allmenngyldig moral. Saman med "de spesielle lover som de enkelte staters forfatning hviler på", legg dette premissen for eit altruistisk statsstyre.¹⁰ Denne humanistiske moralen gjeld for Cicero kosmopolitisk. då han ikkje stansar ved statsgrensene, for

"de som mener at man nok bør ta hensyn til sine medborgere, men kan gi en god dag i utlendinger, gjør ende på det fellesskap som forbinder hele menneskeslekten".¹¹

Ciceros tankegang blir her delt av Paulus, representant for den anasjonale kristendomssekta, i hans *brev til romarane*, der han kallar dei latinskulturelle sine "brør". Paulus' bodskap viser til det allmennmenneskelege samkvemmet: "For Gud gjer ikkje forskjell på folk",¹² "det er ikkje dei som er borna hans av kjøt og blod, som er Guds born. Nei, dei som er born ut frå lovnaden, reknar han som Abrahams ætt."¹³ Denne allmennmenneskelege moralen kan sjåast på som eit av grunnprinsippa i tidlegkristendomen, som er tufta på ein brorskapstanke. Den kosmopolitiske ideen tenner derimot for Paulus, og kanskje då og for mange av stoikarane, meir som eit moralfilosofisk ideal enn som eit reelt sosialgeografisk mål, der menneskja er borgarar av ein stat, men staten er produkt av ein "natur", i Paulus' tilfelle Gud; i det "[k]var og ein skal vera lydig mot dei styresmaktene han har over seg. For det finst inga styresmakt som ikkje er av Gud, og dei som finst, er innsette av Gud."¹⁴

Det romerske imperiet fører samstundes med seg nye geografiske realitetar, statsborgarskap kjem til å tilsvare verdsborgarskap i det den romerske staten ved erobringar tek til å dekkja det som blir oppfatta som heile den siviliserte verda. Romerriket utgjer i følgje Sørensen allereie "en verdensomspændende politisk enhed, (...)som konkret ville kunne danne basis for etableringen af et identitetskabende storrige med fælles institutioner og retspraksis på et alment, naturfundert lovgrundlag."¹⁵ Ein kan argumentera for at det er dei geografiske realitetane ved det romerske imperiet som kan få stoikaren Marcus Aurelius, forsvarar av pax romana gjennom heile si regjeringstid, til å fortelja seg sjølv: "Tenk over hvor mange bevis du har på at verden er liksom en stat."¹⁶ Samstundes er det ikkje nødvendigvis hos Marcus Aurelius heller snakk om meir enn eit metafysisk omgrep, som Sørensen viser til, då "[o]gså Marcus Aurelius opererer(...) med to fælleskabsniveauer(...) nemlig det nasjonale/statlige og det universelle/kosmiske, hvor førstnævnte altid er forpligtet på sidstnævnte, uden at dette hierarkiske forhold dog ophæver gyldigheden af de statsborgerlige plikter."¹⁷

Det er imperiumsideen som Dante Alighieri i mellomalderen tar med seg i *Monarchia* der han med utgangspunkt i "pater familias" viser til at nett som ein familie treng eit liveserfarent overhovud, slik treng òg ein stat ein rettleiar, og slik treng heile manneætta ein rettleiar.¹⁸ Dante forfektar eit identitetsfellesskap som utelukkar ei lokal forankring, ja utelukkar nasjonal identitet i det heile, og set kosmos som referansepunkt: "[M]ankind is in a good (indeed, ideal) state, when, to the extent that its nature allows, it resembles God. But mankind most closely resembles God when it is most a unity."¹⁹ Så vel som eit naturrettsleg grunna samkvem er det då òg ein sentralistisk stasskipnad:

"[M]ankind is most a unity when it is drawn together to form a single unity, and this can only come about when it is ruled as one whole by one ruler".²⁰

Felles for dei antikke og mellomalderske kosmopolitisk retta filosofane er tendensen til å grunna den allmennmenneskelege identiteten i ein "naturrettleg" basis. "Naturen" spelar rolla som det altomfattande system i verdsordninga, anten det er det greske "kosmos" eller Paulus' "gud". Naturen dannar grunnlaget for ein sams medmenneskeleg moral, viser Cicero til: "for naturen krevjer det rette og det harmoniske og det konsekvente, men avviser det motsatte".²¹ Harmoni dannar mykje av kjernen i det kosmopolitiske argumentet. Ein førestiller seg "verda" som ein heilskap, der alle individuelle aktørar utgjer ein viktig komponent. Det å driva vald mot ein del blir då å driva vald mot heile maskineriet. Ut i frå dette harmoniske verdsbiletet skriv Marcus Aurelius: "De fornuftige skapningar har fått del i én tenkende sjel. Jorden er ett element i alle som hører jorden til."²² Dette er eit argument som sikrar individua si etiske framferd overfor kvarandre, samstundes som den viser individet si moralske plikt overfor heilskapen, i det Marcus Aurelius proklamerer "[l]iksom du selv fyller din plass i en samfunnsbygning, slik skal alle dine handlinger bidra til å fylle din oppgave som samfunnsmenneske."²³

Disharmonisk interaksjon

Dette fokuset på kosmos' harmoni mistar derimot eit premiss med oppdaginga av "sivilisasjonar", etter kvart som ein tek til å fokusera på skilnadane mellom sivilisasjonskulturar framføre det universalistiske ved menneskenaturen. Ibn Khaldun som studerer "verdshistoria" på 1300-talet, presenterer til dømes ein antropologisk modell der menneska har funne saman i eit funksjonalistisk samvirke for å oppretthalda sin eksistens.²⁴ Menneska slik Khaldun oppfattar det, er ikkje produkt av natur, men av kultur: "Miljön hon har blivit van vid har erstattat hennes natur, tills den blivit ett faktum i hennes karaktär och en fråga om sed och vana för henne."²⁵ Med kultur følgjer så kulturskilnader, og Khaldun kan kosta på seg å gjera fleire sosiologiske observasjonar om ulike former for samfunnsorganisering basert på sivilisatorisk tilhøyrsla. Samstundes oppstår ideen om "verdshistoria" som forklaring på korleis dei ulike sivilisasjonane har utvikla og samordna seg.

Khaldun kan gjera desse observasjonane på bakgrunn av den arabiske verda sitt handelsnettverk som strekker seg frå Kina i søraust til Tyskland i nordvest. Med utgangspunkt i denne geografiske kjennskapen har Khaldun òg innsikt til å kunna danna eit "verdskart" som korrelerer mykje med den geografiske røynda, og samstundes innehar ei "global" utforming. Det globale er materialisert som realitet.

Det samfunnsskilnadsorienterte, eller disharmoniske verdsbiletet, er ein idé som gjer sitt inntog i den vestlege

filosofien med oppdaginga av det globale gjennom dei europeiske sjøreisene. Møtet med Amerika og indianarsivilisasjonane er mykje meir forbløffande enn møtet med andre kontinent, eller til og med månen, har Tzvetan Todorov peikt på: Desse har alltid vore til stades som idéar, og møtet med dei har "ikke riktig den samme følelsen av radikal fremmedhet".²⁶ Michel de Montaigne presenterer på bakgrunn av dette eit uavgrensa og forandreleg verdssyn i sine "essays", der han ikkje "kan svare for at det ikke vil bli oppdagat flere land i fremtiden".²⁷ Oppdaginga av "den andre" opnar vidare slusene for komparativ kulturforståing, "perspektivisme", peikar Todorov på.²⁸ Montaignes utlegging om "kannibalar" tek såleis eit kulturellevistisk standpunkt, der han indirekte tek dei kultursjåvinistiske polisfilosofane som Aristoteles i rette og viser til at "vi kaller barbarisk det som strider mot våre skikker".²⁹ Det harmoniske kosmos ligg under for Montaigne, som premiss for den allmennmenneskelege tilhøyrsla. Det er kulturen som har forpurra den menneskelege naturen, meiner han. tammane i "den nye verda", derimot, "lever etter naturlovene, som ennå ikke er blitt fordervet av våre lover."³⁰

Utleining av kulturskilnadsobservasjonar på bakgrunn av oppdaginga av "den nye verda" finn me òg hos ein annan forfattar i renessansen, Thomas More. Mores utopi tener frå forfattaren si side som kritikk av det britiske statssystemet, då samfunnet han skildrar er ein irreal samfunnsmessig visjon. Den samtidige lesinga av *Utopia* som ei faktisk reiseskildring, og den skjulte bodskapen om gjensidig kulturell påverknad, vitnar om eit samfunn som er seg meir bevisst kulturskilnadar. Den kosmopolitiske moralfilosofien er likevel framtrudande hos More, det utopiske samfunnet er sett saman av menneske, ikkje statar; "for they don't regard their land as property but as soil they got to cultivate."³¹ Av den grunn møter me og hos utopiarane ei form for liberal "vitjingsrett" over opne grenser, som ein finn igjen hos den seinare Immanuel Kant. Utopia representerer derimot eit brot i vestleg verdsordningsfilosofi, i det ideen om menneskeleg samkvem går frå samhald uavhengig av grensene, til samarbeid over grensene. Marcus Aurelius' idé om mennesket som prinsipielt verdsborgar og sekundært statsborgar, er her endra til mennesket som prinsipielt statsborgar. Samstundes er dette byrjinga på ein overgang frå tanken om det harmoniske samvirket av kosmiske aktørar, til den disharmoniske globale interaksjonen av lokale aktørar.

Oppdaginga av den reelle globaliteten, ser ut til å utvikla seg i motgåande retningar i vestleg tankegang, etter om ein ser på møte mellom ulike kulturar som kulturpåverknad eller kulturkollisjon, og etter om ein kan samankopla det fellesmenneskelege med dei nye geografiske tilhøva. I opplysningstida lèt dette seg kontrastera gjennom den harmonisk retta Immanuel Kant og den disharmonisk retta baron de Montesquieu. I *Den evige fred* argumenterer Kant for ein føderasjonsstat, der han aksepterer globaliteten sine

avstandsmessige grenser, men omfemner den stoiske tankegangen om ein fellesmenneskeleg moral. Globaliseringa av menneskjekulturen hevdar han fører til at "fellesskap blant jordens folk at rettskrenkelse på *ett* sted fornemmes *alle* steder".³² I sine *Persiske* brev peikar Montesquieu derimot på dei uforsonlege sivilisasjonane gjennom deira krigskapande religionar, og viser til korleis den nye verdsordninga fører til at "det ikke lenger finnes et fristed på jorden mot urettferdighet og vold."³³

Desse skilnadene mellom Montesquieu og Kant kan sjåast i lys av deira sjangermessige prosjekt. Montesquieus brevroman trekker med seg det samfunnskritiske aspektet og den fleirstemte metoden frå Montaignes essay. Målet her er å gje ein argumentasjonsmessig grundig refleksjon av det franske samfunnet ut i frå ei kulturelt samanliknande analyse, fortalt gjennom "den andre", her persarar. Det fleirstemte gjer samtidig at baronen kan argumentera mot si distopiske krigsfrykt. Montesquieu ser samtida sine problem i lys av manglande imøtekomming mellom nasjonane, og spør retorisk: "Hva har oppfinnelsen av kompasset og oppdagelsen av så mange folkeslag gjort annet enn å gi oss deres sykdommer heller enn deres rikdommer?"³⁴ Den dystre diagnosen av globaliteten blir delt av Kant som ser på dei mellomstatlege tilhøva som ein anarkisk naturtilstand. Skilnaden er at Kant ved å ta opp den utopiske sjangeren òg tilbyr kuren.

Prosjektet til Kant er å setta opp ein "plan" for ein vedvarende fred. "For den mellomstatlege forbindelsen kan det ifølge fornuften ikke finnes noen annen måte å komme ut av den lovløse tilstand, som inneholder lutter krig, på enn at statene akkurat som enkeltmennesker oppgir sin ville (lovløse) frihet".³⁵ Kants praktiske sans får han derimot til å forkasta ideen om ein "verdsrepublikk", som berre kan vera "den *dårlige* erstatning for et *forbund* som avverger krigen", og såleis forfekta ideen om ein verdsomspennande konføderasjon.³⁶ Den traktaten som skal sameina menneskeslekta, er "den forente viljes *kollektive* enhet", ein allmenngyldig moral som ligg i, og er *lik* i, alle rasjonelle individ.³⁷ Arven frå Cicero skin igjennom, og Kant ber då òg preg av stoisk påverknad i sin kosmopolitisme. Mellom anna gjeld dette hans formeining om "naturen" som ein skjebnemessig velgjerar, og trua på fornufta som ein garantist for fredeleg menneskeleg samkvem. Brotet med den stoiske tradisjonen går på to plan: Når det gjeld den menneskelege natur, byggjer Kant vidare på den augustinske ideen om mennesket som i utgangspunktet vondt, ikkje i utgangspunktet godt slik antikk stoisisme hevdar. Menneska må difor inngå ein kontrakt for å binda sin natur. Når det gjeld den statlege "natur" kan denne derimot aldri omfatta "heile verda", slik den gjorde under det romerske imperiet. Westfalen-freden si nasjonalstatsautonomisering dannar ein ny global realitet i 1648, og ein "verdsstatskontrakt" må såleis ta omsyn til suverene lokale aktørar.

Kants fredsprosess har òg ein meir handgripeleg fredsgarantist enn den metafysiske naturen: "Det er *handelsånden*, som ikke kan bestå sammen med krigen".³⁸ Argumentet er at statane sitt innbyrdes handelsnettverk vil tvinga dei til å oppretta eit fredsforbund. Det er ein optimistisk tanke i tida, som har blitt snudd til pessimisme med Karl Marx femti år seinare. Der Kants marknad er tenkt passa inn i eit slags "Concert of Europe" av diplomatisk retta nasjonale aktørar, har Marx' handelspartnarar snevra seg inn til berre å operera ut i frå private interesser. Private aktørar, Marx' "borgarskap", skaper ikkje, og kan difor ikkje hindra krig. Det inngår då heller ikkje i deira interesse, viser Marx til. Borgarskapet sin handelsånd kan bestå med krigen, ja den er faktisk tufta på konflikt og ei "ekspløatering av verdensmarkedet" skriv Marx og Engels i *Det kommunistiske manifest*.³⁹ Motåtalet mot bourgeoisiet sitt tunge artilleri finn Marx i ei anna ikkje-nasjonal rørsle, "proletariatet". Nett som borgarskapet er denne rørsla meint å femna om heile verda. Metoden hennar er derimot samarbeid over grensene, ikkje sentralisering på kostnad av dei. Marx preikar kosmopolitismen sitt samvirke, ikkje globaliseringa sin konkurranse.

Globalisering og konflikt

Saman med Henri de Saint-Simon skaper Marx ei ny forståing av verdsordninga gjennom konseptet "globalisering". Skilnaden ligg i synet på den nye teknologien sitt potensiale for samfunnsorganisering. Saint-Simon går inn i eit samtidig mønster av tidsutopisk teknologisk optimisme, der "industrien", eller den industrielle klassen, markerer ein ny tidsalder der "*strength and cunning ceased to be the only elements which composed the law: the general interest had also begun to be considered*".⁴⁰ Det er endringa i eigdomsforholda som vil skapa samfunnsendringar hos både Marx og Saint-Simon. Skilnaden ligg i Saint-Simons naive tru på at dette vil koma automatisk med den nye produksjonsmåten, og i Marx' syn på at endringa med industrien *har* skjedd til den herskande klassen sin fordel, og dertil hans radikale tru på at eigedomssomfordelingar må skje gjennom revolusjon. Det ligg derimot ein likskap i at dei båe meiner denne omfordelinga vil føra til samarbeid over grensene på kostnad av makta til Westfalens nasjonalstatar. Samstundes ligg det ein likskap i den samtidige konfliktorienterte samfunnsanalysen som ser på skeivfordelinga mellom to motståande sosiale grupper.

Møtet med det nye kontinentet og "den andre" aukar europearane si kulturforståing, men den gjev dei òg høve for samanliknande kulturkritikk. Det som skjer idémessig, er at ein byrjar å fokusera seg vekk frå det harmoniske synet på den universelle menneskenaturen til det disharmoniske synet på den pluralistiske menneskekulturen. Dette mogleggjer ikkje berre ein konflikt med seg sjølv, men og med "den andre". Oppdaginga av den andre "rasen" mogleggjer straks "rasemord", globalitet skaper genocid. Konflikt opp-

står i det ein skaper rot i kosmos. Samstundes teiknar Westfalenfreden klare suverene grenser mellom autonome aktørar, noko som gjer at kosmopolitismen må mogleggjerast gjennom aktørmessig interaksjon der den før var grunna i medmenneskeleg samvirke. Den moderne verdsordninga, *kosmos*, kan ut i frå dette synet berre skapast mellom polisar, dei moderne nasjonalstatane, og ikkje i ein verdsomspennande polis.

Dette disharmoniske verdsbiletet er det som i dag regjerer i globaliseringsdebatten. "[T]heorists now write of a cosmos where forces of chaos reign and where every order is but temporary", har Verena Conley vist til.⁴¹ Kaos er òg diagnosen hos Samuel Huntington som har arva den Montesquieuiske sivilisasjonssynet. Han freistar å sementera "the clash of civilizations", og bytta ut krigsgrunnlaget frå interessehevding til kulturhevding.⁴² Kolonialiseringa sitt fall og avskaffinga av dei europeiske moderne imperia, skapar ein enorm vekst i det statlege aktørmangfaldet, og den nye verdsordninga set som premiss ideologisk bipolarisering og leiroppretting. Sjølv etter at den eine supermakta forsvinn, blir denne tankegangen halden oppe i eit "the west and the rest"-konsept. Samstundes blir aktørmodellen rekonfigurert til det uoverskodelige nettet av nasjonalt uavhengige, transnasjonalt retta spelarar. Globaliseringa i dag er ein "prosess hvor suverene nasjonalstater gjennomskjæres og undermineres av overnasjonale aktører."⁴³

Denne prosessen har skapt ei ny verdsordning, "en ny imperial suverenitetsform" viser Antonio Negri til i *Imperiet*.⁴⁴ Nasjonalstatane har tapt sin suverenitet, og overført den til "en serie av nasjonale og overnasjonale organismer som er forent under en enhetlig herskerlogikk", er tesen.⁴⁵ Der imperialismen før sentrerte makt til europeiske nasjonalstatar, skaper Imperiet eit maktmessig vakuüm; "det baserer seg ikkje på fastsatte grenser eller barrierer."⁴⁶ Negri byggjer vidare på det hegemonistisk retta "borgarskapet" frå Marx, med det skiljet at Negris verdsordning ikkje er konkretisert i ein instans. Dermed innehar ikkje modellen noko høve for interaksjon, og mangel på maktinstans-konkretisering er då òg noko Negri har hausta kritikk for. Negri skaper likevel eit kosmopolitisk marxistisk proletariat, "mengda", med ei styrke som ligg nett i den *kaosmopolitiske* karakteren, og høve til *reaksjon*. Imperiets "virtuelle sentrum", fører nemleg til at det kan "angripes fra et hvilket som helst punkt".⁴⁷

Kommunikasjonsmessig tek verda til å bli global med dei verdsomspennande sjøreisene. Globaliteten er derimot hol før sivilisasjonen òg har vorte verdsomspennande, noko den blir med aksepten av "den andre" som felles del av den universale humanismen. Eit av dei klåraste idemessige gjennombrøt her er folkerettskonseptet til Kant, som aksepterer at "den ville" òg har "nasjonale krav", og rett til ikkje bli kolonialisert. I ei tid da mange "anså de "vilde" for at være ude af stand til at formulere en kontrakt", har ein

historiefilosofi som apolegtar kolonialismen derimot den rådande grunn.⁴⁸ Full internalisering av den andre får ein på mange vis ikkje før den moderne *globalhistoria* får sitt gjennombrøt etter sosialdarwinismen og imperialismen sitt fall. Denne historiefilosofien globaliserer menneskekulturen med premiss i at "[m]enneskeheten er fundamentalt én".⁴⁹ Der Hegels "verdshistorie" kan tillata "siviliserte nasjoner (...) å behandle andre som står tilbake for dem når det gjelder statens substansielle momenter(...), som barbarer i bevisstheten", avviser den moderne *globalhistoria* sivilisatorisk hierarkisering som barbarisk.⁵⁰ Den nye måten å tenka verdshistorie, som frigjer seg frå den sivilisasjonsobserverande "kultrosentrismen", frigjer seg òg frå "homosentrismen", i det subjektet for historiefilosofien blir frigjort frå menneskeheita. Naturen blir såleis eit hegeliansk verds-historisk "enkeltindivid" i den moderne *globalhistoria* i det den biologiske kloden blir eit subjekt for historiefilosofien hos mellom anna J.R. McNeill.⁵¹ Det blir dermed òg skapt ein ny "den andre" som menneskja må ta stilling til, økosystemet.

Revitalisering av stoicismen?

Den multilaterale interaksjonsmodellen slik han blir forstått av globaliseringskritikarar i dag, bær med seg eit element av oppsplittande kaos inn i kosmos. Ulrich Beck har såleis utropt "den sosiale verdens forutsatte kollektivitet eller fellesskap" til eit "Zombie-omgrep", utan reell livskraft.⁵² Parallelt har det kosmopolitiske prosjektet derimot vorte revitalisert med opprettinga av den overnasjonale "verdsregjeringa" SN og føderasjonsprosjektet EU etter andre verdskrigen. Desse overnasjonale sambanda, slik dei blir forstått av til dømes Jürgen Habermas, er ikkje oppgjevinga av nasjonalstatleg suverenitet, men relanseringa av den dualistiske rolla som polisborgar og kosmopolisborgar. SN sitt mål som kosmopolitisk prosjekt ligg i internaliseringa av den kantianske folkeretten og aksepten av "forsvaret af det sæt af principper der artikulere hvert eneste menneskes lige moralske status."⁵³ Det er det stoiske prinsipp om den identiske særinteresse og fellesinteresse som på nytt set måla for ei allmenmoralisk verdsordning. "Kosmopolitisk betyder anerkendelse af den andens anderledeshed", har Ulrich Beck uttalt.⁵⁴ For dagens verdssamfunn ligg utfordringa like mykje i erkjenninga av den andre sin *likskap*, av den andre sin funksjon i det kosmiske maskineriet, og av "det naturlege menneskeverdet med like og umissande rettar for alle menneske på jorda".⁵⁵

Noter

- 1 Vestergaard Sørensen, 2004, 41.
- 2 Vestergaard Sørensen, 2004, 43.
- 3 Vestergaard Sørensen, 2004, 45.
- 4 Vestergaard Sørensen, 2004, 42.
- 5 "And when many villages so entirely join themselves together as in every respect to form but one society, that society is a city, and contains in itself, if I may so speak, the end and perfection of government" – Aristoteles, *The politics*, Project Gutenberg, www.gutenberg.org/dirs/etext04/tgovt10.txt, bok 1 kapittel 2.
- 6 Aristoteles, *The politics*, bok 3 kapittel 4.
- 7 Nussbaum, 2004, 72.
- 8 Vestergaard Sørensen, 2004, 48.
- 9 Cicero, 2004, 122.
- 10 Cicero, 2004, 121.
- 11 Cicero, 2004, 123.
- 12 Paulus, "Brev til romerne", *Bibelen - Det nye testamentet*, kapittel 2 vers 11, <http://www.bibelen.no/>.
- 13 Paulus, "Brev til romerne", kapittel 9 vers 8.
- 14 Paulus, "Brev til romerne", kapittel 13 vers 1.
- 15 Vestergaard Sørensen, 2004, 49.
- 16 Marcus Aurelius, 2004, 78.
- 17 Vestergaard Sørensen, 2004, 50.
- 18 Dante Alighieri, 1995, 15.
- 19 Dante Alighieri, 1995, 19.
- 20 Dante Alighieri, 1995, 19.
- 21 Cicero, 2004, 126.
- 22 Marcus Aurelius, 2004, 150.
- 23 Marcus Aurelius, 2004, 153.
- 24 Khaldun, 1989, 60.
- 25 Khaldun, 1989, 129.
- 26 Todorov, 1992, 12.
- 27 de Montaigne, 2004, 284.
- 28 Todorov, 1992, 201.
- 29 Montaigne, 2004, 288.
- 30 de Montaigne, 2004, 289.
- 31 More, 2003, 50.
- 32 Kant, 2002, 29.
- 33 baron de Montesquieu, 1998, 168.
- 34 baron de Montesquieu, 1998, 168-169.
- 35 Kant, 2002, 27.
- 36 Kant, 2002, 27.
- 37 Kant, 2002, 40.
- 38 Kant, 2002, 36.
- 39 Karl Marx og Friedrich Engels, *Det kommunistiske manifest*, "Del 1: Borger og proletar", <http://www.marxists.org/norsk/marx-engels/1848/01/manifestet/mani1.htm>.
- 40 comte de Saint-Simon, 1976, 119.
- 41 Conley, 2002, 127.
- 42 Huntington, 2002.
- 43 Beck, 2004, 17.
- 44 Hardt og Negri, 2004, 9.
- 45 Hardt og Negri, 2004, 8.
- 46 Hardt og Negri, 2004, 8.
- 47 Sitert i Wood, 2004, 104.
- 48 Letteval, 2004, 61.
- 49 Knut Kjeldstadli, 2006, 11.
- 50 Hegel, 2006, 395.
- 51 McNeill, 2001.
- 52 Beck, 2004, 16.
- 53 David Held, 2004, 33.
- 54 Ulrich Beck, 2004b, 21.
- 55 SNs "Den internasjonale fråsegna om menneskerettane", <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/nrn.htm>.

Litteraturliste

- Alighieri, Dante. *Monarchia*. Cambridge University Press, (1995).
- Aristoteles, *The politics*, Project Gutenberg: <http://www.gutenberg.org/dirs/etext04/tgovt10.txt> (oppført 23.05.2008).
- Aurelius, Marcus. *Til meg selv*. Oversatt av Rebekka Bang. Oslo: Cappelen upopulære, (2004).
- Beck, Ulrich. "Globalisering er ikke en ens-rettet gade". Intervjuet av Mads Sørensen og Mikkel Thorup. *Slagmark* 41, (2004b): 15-26.
- Beck, Ulrich. *Globalisering og Individualisering: Modernisering og globalisering*. Bd. 1. Oslo: Abstrakt Forlag, (2004).
- Cicero, Marcus. *Om pliktene*. Oversatt av Henning Mørland. De norske bokklubbenes kulturbibliotek, (2004).
- Conley, Verena Andermatt. "Chaosmopolis". *Theory Culture & Society* vol. 19 1-2 (2002): 127-138.
- Habermas, Jürgen. "Argumentets tvangsløse makt". Intervjuet av Simen Øyen. *Replikk. Tidsskrift for human- og samfunnsvitenskap*, (Vår 2006).
- Habermas, Jürgen. "En politisk forfatning for det politiske verdenssamfunnet" http://sammelpunkt.philo.at:8080/1541/1/Habermasoversettelse_for_Sammelpunkt.pdf (oppført 23.05.2008).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Rettsfilosofien*. Oversatt av Dag Johnsen. Oslo: Vidarforlaget, (2006).
- Hardt, Michael. og Negri, Antonio. "Imperiet". *Agora* 4, (2004): 7-27.
- Heather, Derek. *World Citizenship. Cosmopolitan thinking and its opponents*. London: Continuum, (2002).
- Held, David. "Uundåelig side om side". Intervjuet av Mads Sørensen og Mikkel Thorup. *Slagmark* 41, (2004): 27-38.
- Huntington, Samuel. "The Clash of Civilizations". *Foreign Affairs: An American Quarterly Review*. New York: The Council on Foreign Relations, (2002): 1-15.
- Kant, Immanuel. *Den evige fred: En filosofisk plan*. Oversatt av Øystein Skar. Oslo: H. Aschehoug & Co, (2002).
- Khaldun, Ibn. *Prolegomena (Al-Muqaddima) En introduktion til verdenshistorien*. Oversatt av Ingvar Rydberg. Alhambra Förlag, (1989).
- Kjeldstadli, Knut. "Verdenshistorie – hvorfor og hvordan?". *Fortid* 3, (2006): 10-14.
- Letteval, Rebekka. "Kant og opplysnings-tidens kosmopolitisme". *Slagmark* 41, (2004): 55-66.
- Marx, Karl og Engels, Friedrich." Del 1: Borger og proletar". *Det kommunistiske manifest*. <http://www.marxists.org/norsk/marx-engels/1848/01/manifestet/mani1.htm> (oppført 23.05.2008).
- McNeill, John Robert. "Biological exchange and biological invasion in world history". I *Making sense of global history*. Redigert av Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, (2001).
- de Montaigne, Michel. *Essays*. Oversatt av Beate Vibe. Oslo: Aschehoug, (2004).
- baron de Montesquieu, Charles de Secondat. *Persiske brev*. Oversatt av Bernt Vestre. Oslo: H. Aschehoug & Co., (1998).
- More, Thomas. *Utopia*. Oversatt av Paul Turner. London: Penguin Books Ltd., (2003).
- Nussbaum, Martha C. "Kant og stoisk kosmopolitisme". *Slagmark* 41, (2004): 67-99.
- Paine, Thomas. *Rights of Man*. Wiki-source: http://en.wikisource.org/wiki/Rights_of_Man (oppført 23.05.2008).
- Paulus. "Brev til romerne". *Bibelen - Det nye testamentet*. <http://www.bibelen.no/> (oppført 23.05.2008).
- comte de Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy. *The Political Thought of Saint-Simon*. Redigert av Ghita Ionescu. Oxford University Press, (1976).
- SNs "Den internasjonale fråsegna om menneskerettane" <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/nrn.htm> (oppført 23.05.2008).
- Sørensen, Claus Vestergaard. "Polis og Kosmos i den græsk-romerske verden". *Slagmark* 41, (2004): 39-53.
- Todorov, Tzvetan. *Erobringen av Amerika*. Oslo: Document, (1992).
- Wood, Ellen Meikins. "Et manifest for den globale kapitalen?". *Agora* 4, (2004): 102-124.

DET RUSSISKE IMPERIUM

Av Iver B. Neumann, professor ved Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk, UIO

Der alle andre europeiske imperier i større eller mindre grad knytter an til Romerriket, er den russiske translatio imperii knyttet til det mongolske imperium og til Bysants. Denne artikkelen gjennomgår det russiske imperiets vekst og fall fra 1500-tallet til tidlig 1900-tall, med vekt på hvordan Russland frem til Napoleonskrigene lånte økonomiske og politiske modeller av Vesten med stort hell, mens landet etter Napoleonskrigene falt for eget grep ved at låningen opphørte uten at egne modeller ble utviklet. Avslutningsvis reflekterer artikkelen over Sovjetunionen som en coda til dette, og over dagens situasjon.

Mongolene

Det russiske imperiet står i en ofte fortrenget imperisk tradisjon, nemlig den fra Den gyldne horde. Den gyldne horde var ett av fire arvtagerrikker etter det mongolske imperium. Det mongolske imperiet ble bygget opp av Djengis Khan fra 1207. På sitt dødsleie i 1227 fortalte Djengis sine fire sønner at mongolene, som tradisjonelt var sjamanistiske steppenomader, hadde blitt gitt i oppgave av himmelen selv å underlegge seg den ganske verden. Om resten av verden motsatte seg mongolsk herredømme, var det fordi de var i opprør mot Guds vilje. Den eldste sønnen, Djotsji, hadde allerede vært på tokt i den retningen og slått en hær som besto av khiptsjakher (nomader fra steppene nord for Svartehavet) og russere i 1223. I 1235 avholdt Djengis Khans etterfølger en tradisjonell forsamling av mongolske prinser (*kurultai*). Hærtogene mot Kina og Persia hadde vært fremgangsrrike, tiden var nå kommet til å gå mot vest. Djotsji var da allerede død, men dette var hans sønn Batu og de andre av Djotsjis etterkommeres store sjanse til å underlegge seg et eget område, slik de tre andre ættelinjene etter Djengis hadde gjort.¹

Batu beseiret først khiptsjakhene, dernest basjkirene, så Kiev og en rekke mindre russiske byer. Han var på vei mot Novgorod i nord, men måtte trekke seg tilbake da vårløsningen kom. Uten is, intet egnet terreng for mas-siv fremrykning til hest. I 1241 fortsatte Batu angrepet inn mot Ungarn og Tyskland. Begge steder utmanøvrerte han forsvarsstyrkene, ikke først og fremst på grunn av

våpenteknologi, men fordi mongolene var overlegne strategisk sett. De planla sine felttog i detalj, arrangerte øvelser, hadde ypperlig samband, og viktigst: planla troppebevegelsene på grunnlag av kavalerienheter som ideelt skulle bestå av 10.000 mann. Til sammenligning konsentrerte russisk og europeisk militær middelaldertenkning seg om den enkelte stridende og om mindre grupper.

I 1242 trakk imidlertid mongolene seg tilbake fra Ungarn, og kom de neste tiårene bare igjen på lynfelttog. Hovedgrunnen synes å ha vært at Batu, som leder for en av de fire ættelinjene etter Djengis, måtte tilbake til Kharakhorum for å delta i maktkampen om å etterfølge Djengis's etterfølger, som døde i desember 1241. En annen grunn er muligens at Ungarn, til tross for sine saftige beiteland, kanskje hadde for lite steppe til å egne seg som permanent bosted for mongolene.² Resultatet ble i alle fall at Batu vendte tilbake fra Kharakhorum og lot oppføre telthovedstaden Sarai for sitt rike, Den gyldne horde, ved Volgas bredd. Derfra innkrevet mongolene skatter og tributt fra de russiske prinsene frem til 1480-tallet, altså i bortimot 250 år. Dette var en erfaring som ingen politiske enheter vest for de russiske byene gjorde.

Allsen nevner seks krav mongolene stilte til alle bofaste beseirede:

(1) the ruler must come personally to court, (2) sons and younger brothers are to be offered as hostages, (3) the po-

pulation must be registered, (4) militia units are to be raised, (5) taxes are to be sent in, and (6) a *darughachi* [en stattholder, governor, det russiske ordet er *Bessermin*] is to take charge of all affairs.³

Innen dette rammeverket var det stor variasjon: Hver prins, fyrste eller høvding hadde en personlig avtale med imperiesenteret, som altså ble inngått ansikt til ansikt med imperieherren selv. Mongolene hadde et ytterligere et kort i ermet, nemlig å gi religiøse ledere frie tøyler for sjelesorg og fritak for skatt og tributt. Resultatet var at en rekke religiøse ledere ble gode lokale allierte for imperiesenteret. Eftersom det mongolske imperiet ble mindre sentralisert utover 1200-tallet, ble Den gyldne hordes stilling i forhold til Kharakhorum stadig friere, men Den gyldne horde og khanen i Sarai forsøkte å følge den tradisjonelle måten å drive imperium på, dog med stadig mindre intensitet.

Det er et standardpoeng i litteraturen om Russland at østslaviske erfaringer med mongolsk styre førte med seg en fokusering på militærmaktens sentrale stilling som relativt sett var svært sterk, selv i forhold til hva som var tilfelle i et Europa der militærmakten var eksplisitt sentral i alle politiske enheter.⁴ Richard Pipes, den ledende konservative Russlands-historikeren, skriver endatil at "they became accustomed to treating people as vanquished subjects, devoid of any rights. This mentality outlived Mongol rule".⁵ Pipes står i en lang vestlig tradisjon der det synes å være et poeng å sette likhetstegn mellom mongolene og russerne. Det er ingen grunn til å gå så langt, men det at mongolene innførte folketelling for å få best mulig oversikt over rikets ressurser, at russiske politiske ledere selv måtte reise til imperiesenteret for å få personlig mandat til å herske og ikke minst at man kunne drive imperium med forholdsvis små ressurser dersom man bare hadde overlegen militærmakt, var fakta som senere russiske ledere visste om og nok merket seg.

Bysantinerne

Den eksplisitte *translatio imperii* i russisk tradisjon er imidlertid ikke knyttet til det mongolske imperiet, men til det bysantinske. Da keiser Diokletian i 285 gjorde Maximilian til medkeiser og gav ham det administrative ansvaret for Romerrikets vestlige del, mens han selv tok den østlige, instituerte han samtidig et administrativt skille som skulle vise seg å bli varig. I 324 påbegynte keiser Konstantin arbeidet med å bygge ut det som skulle bli rikets permanente hovedstad, Bysants, også kalt nye Roma.⁶ Den stadig mer gresktalende østlige delen av romerriket ble etter Romas fall mot slutten av århundret stående alene igjen. Bysants var det nye Rom.

Det bysantinske riket hadde, i likhet med mongolenes rike, en typisk imperiestruktur, men i motsetning til det mongolske imperiet var Bysants religiøst fundert. Den politiske myten som legitimerer imperiet ble formulert av

Konstantins rådgiver, biskop Eusebius. Imperieherren, *Basileus*, var Guds stedfortreder på jord, og riket han hersket over, *Basileia*, var det kristne jordiske riket (som en parallell til himmelriket). Grunntanken var at den jordiske orden etterlignet den himmelske orden.⁷ Det legges altså opp til at imperieherren er overhodet både politisk og religiøst, et prinsipp som senere er blitt kalt *casaro-papisme*.

Religiøs omvendelse var det sentrale prinsippet for innlemmelse av nye områder i imperiet, selv om det ikke alltid ble praktisert like rigorøst, og lovgivning var den sentrale praksisen. Det bysantinske imperiet var fedrenehuset som konsekkrerte lokale herskere, som ble å forstå som imperieherrens sønner. Evangelos Chrysos har stilisert standard fremgangsmåte til tre skritt.⁸ Først ble den nye herskeren innlemmet i kongefamilien, hvis overhode altså var den bysantinske imperieherren. Dernest begynte en omforming av sosialt liv, sentrert omkring religiøs omvendelse. Det tredje skrittet var lovgivning.

I tillegg til lovgivning trakk bysantinerne på en rekke praksiser. I likhet med mongolene holdt de gjerne medlemmer av mellommennenes familier som gisler. Som hos mongolene var poenget først og fremst å ha en annen kandidat i ermet dersom den lokale herskeren skulle forsøke å bryte med imperiet. Som hos mongolene ble disse gislene ofte benyttet til livvaktjeneste. Det berømte "bysantinske diplomati" gikk ut på å blende andre politiske enheter så vel som imperiets undersåtter. Dersom Bysants var guds jordiske rike, er det logisk at et besøk hit burde være en intellektuelt og sanselig utmattende opplevelse.⁹

Det russiske imperiets vekst og fall

Det bysantinske imperiet møtte sitt endelikt i 1453, etter at sentrale deler av den religiøse eliten hadde motsatt seg imperieherrens forsøk på samarbeid med paven i vest. Den gyldne hordes tak på sine undersåtter hadde vært i tilbakegang fra midten av 1300-tallet av. En avskalling av andre khanater (Krim, Khazan, Astrakhan, Sibir) fulgte. De to imperiene som tradisjonelt hadde dominert områdene gjorde det ikke lenger. Feltet åpnet seg for de lokale politiske enhetene. I 1480 kom tidspunktet da mongolene ikke lenger klarte å drive inn skatt og tributt. Moskva erklærte at mongoltiden var over. I utgangspunktet var det Novgorod, og ikke Moskva, som hadde vært den ledende bystaten i området. Novgorod hadde for øvrig selv en imperial struktur. Finsk-ugriske folk nærmest Novgorod, deriblant karelene, ble styrt direkte fra Novgorod, mens et omliggende belte, deriblant samer og nenetser ("samojeder") ble avkrevet tributt på mer tilfeldig basis.

Selv om Novgorod i utgangspunktet lå best an til å dominere, hadde Moskva gjennom mongol-tiden bygget opp en politisk struktur av mellommenn omkring seg, delvis etter modell av Den gyldne horde, delvis ved å påberope

seg rollen som Kiev-statens arvtager. I 1478 hadde Ivan III hærtatt Novgorod og dermed befestet sin stilling som det nye politiske senteret i området. Denne stillingen ble ytterligere styrket ved at Moskva kunne påberope seg en *translatio imperii* fra Bysants. I 1469 hadde pave Paul II tatt initiativ til å gifte bort de to siste bysantinske keiserens niese, Sophia (Zoë) Palaiologina, til Ivan, som da nettopp hadde blitt enkemann. Ivan begynte å kalle seg tsar – en russisk form for Cæsar – åpenbart en overføring av tittel fra det falne Bysants til det som nå var den viktigste ortodokse politiske enheten, nemlig Moskva.¹⁰ Ekteskapet passet godt inn her, og gav opphav til religiøse debatter om hvorvidt Moskva var det tredje Rom, nå når det andre Rom (Bysants) hadde falt. I et brev til Sofia og Ivans sønn Vasilij II av 1510 fastslo munken Philoteus at Moskva var det tredje Rom, og at det aldri skulle komme noe fjerde. Implikasjonen var at den russiske tsar var kristenhetens sanne leder, slik den bysantinske keiser hadde vært før ham.

Alt dette hadde implikasjoner for Moskvas relative stilling i Europa. I 1486 hadde en ridder fra Den hellige romerske keiserens hoff dukket opp hos Ivan III. Han vendte tilbake tre år senere med et forslag til Ivan, nemlig at han skulle be den hellige romerske keiseren om få tittelen konge. Ivan avsto, og undertegnet seg som storhersker over hele Rus' av Guds vilje.¹¹ Budskapet var klart: Ivan trengte ikke den hellige keiseren som mellommann til Gud når han alt hadde Guds velsignelse. En morsom språklig misforståelse illustrerer hva som sto på spill. I 1508 skrev Ivan III sønn Vasilij II til keiseren. I likhet med sine forgjengere som Moskvas herskere var han i krig med litauerne, og trengte allierte. Den hellige romerske keiseren forhastet seg ikke, og sendte først i 1514 Georg Schnitzenpaumer med svar, på tysk. Dette svaret omtalte Vasilij som "Kaiser", den tyske ekvivalenten til tsar. Russerne valgte imidlertid å oversette det tyske "Kaiser" til imperator, hvilket på russisk var tittelen man allerede brukte om Den hellige romerske keiser. Implikasjonen var at Den hellige romerske keiser hadde anerkjent den russiske herskeren på like fot med seg selv. Det hadde han selvfølgelig ikke, men dermed hadde russerne en begrepsmessig base for å fortsette sin kampanje for å bli anerkjent av Det hellige romerske imperium på like fot, med tsaren og keiseren som likestilte brodermonarker overfor Gud. Da Peter den store lot seg krone til imperator i 1721, viste han bl.a. til dette opptrinnet som presedens.¹²

Moskvas krav om anerkjennelse i Europa på like fot tiltok i styrke de neste årene. Det territorielle grunnlaget for kravene var det ingen ting å si på. I løpet av de neste århundrene overtok Rus' de områdene som hadde utgjort Den gyldne horde, pluss en god del av mongolenes gamle kjerneområde lengre øst. Ekspansjonen begynte med Ivan IVs erobring av Kazan-khanatet i 1552 og det mindre Astrakhan-khanatet fire år senere. Andreas Kappeler skriver om dette:

Of crucial importance for the qualitative leap that led to conquest and annexation was the new self-image that the young tsar and his court began to develop at this time. It revolved around a sense of their imperial mission, and this found expression both in the tsar's coronation in 1547, and in legends that traced claims to legitimacy back to Kiev, Byzantium and even to Rome. This imperial ideology was not, as historians used to claim in the past, based on the doctrine of "Muscovy, the third Rome" and on the idea of a *translatio imperii* from Constantinople to Muscovy, but on the emphasis placed on the development of Rus itself, of the Rurikid dynasty [som grunnla Kiev] and its successful expansion in the "gathering of the lands of Rus". The sense of empire was increased by the struggle for the inheritance of the empire of the Golden Horde. Possession of Kazan and Astrakhan, the seats of legitimate rulers of the Genghis Khan dynasty, who were called tsars in Russia, considerably enhanced the nimbus and the imperial pretensions of the tsar of Moscow.¹³

Sant nok, men for å unngå misforståelser burde nok Kappeler ha skrevet at imperiet ikke *bare* støttet seg på en *translatio imperii* fra Bysants, men også på den fra Den gyldne horde, og på dynastiske lokale krav.¹⁴ Frem til Peter tok over som tsar på slutten av 1600-tallet foregikk ekspansjonen ved hjelp av det som senere er blitt kalt salamtaktikk: Først ble det inngått løse avtaler, dernest strammet Moskva grepet, for så til sist å innlemme områdene i imperiet. Fra Peter av var ekspansjonen mer entydig og direkte fokusert på militære felttog, mot vest og mot sør.

I løpet av 1700-tallet oppnådde Russland stadig sterkere grad av anerkjennelse som stormakt i Europa.¹⁵ Det russiske imperiet nådde en territoriell og maktpolitisk topp i tiårene etter 1800-tallet, men dette er også perioden da det begynte å råtne på rot.

Napoleonskrigene ble en militær triumf for Russland, men de markerer også begynnelsen på slutten av det tsaristiske imperiet. Hovedgrunnen synes enkel. På begynnelsen av 1600-tallet invaderte det som hadde vært erkefienden i flere hundre år, nemlig Polen-Litauen. Minnene om dette vanskelige tiåret, som russerne kaller *smuta* eller *smutnoe vremja*, er fortsatt en standardreferanse i politisk ordskifte i Russland, der den fungerer som et eksempel på det kaos som vil komme om Russland ikke har en sterk sentralmakt. Smutaen brakte for alvor Russland inn i europeisk politikk. Selv om Russland ikke var involvert i tredveårskrigen (1618-1648), som var en viktig gestaltningsperiode for det europeiske statssystemet, var det på denne tiden Russland for alvor begynte å se mot Vesten. Det begynnende arbeidet med å oversette militære og politiske grunntekster og å påbegynne militærreformer stammer for eksempel fra denne tiden (1620-årene). Russland dras inn i det europeiske

statssystemet, og går under Peter den store med vitende og vilje inn for å spille en sentral rolle på denne arenaen. Dermed ble det russiske imperiet del av et selvhjelpssystem. I et selvhjelpssystem er hver aktør avhengig av å ha konkurransedyktige økonomiske og politiske modeller for sosialt liv, ellers vil man pådra seg konkurranseulempes som kan bli fatale.¹⁶ På 1700-tallet ser vi da også at Russland gikk inn for å kopiere og raffinere europeiske modeller. Allerede under Peter ble det samlet inn materiale i stor stil. For reform av sentraladministrasjonen var det spesielt den svenske modellen som var viktig, men Russland lånte fra mange kilder.

Efter Napoleonskrigene ble det slutt på disse lånene, samtidig som Russland selv ikke kom opp med noen alternative konkurransedyktige modeller for økonomisk og politisk liv. Russland gikk programmatisk inn for å hegne om en samfunnsorden som resten av Europa gradvis slapp. Resultatet var et efterslep i forhold til Storbritannia på 100 år hva den industrielle revolusjon angår, og på over 120 år hva prinsippet om folkesuverenitet angår. Det var riktignok mye låning på områder som militærteknologi og tilstøtende områder som landmåling. Militære landmålere spilte en avgjørende rolle for imperial politikk på hele 1800-tallet – slik mongolene hadde brukt folketellinger for å få oversikten over imperiets befolkning, brukte russerne landmåling for å få oversikten over territoriet. Det store bildet er like fullt at Russland sakker akterut hva effektivitet angår. Den store vekkerklokken kunne ha vært Krimkrigen (1853-1856), som Russland tapte på alle punkter, men lærdommen sank ikke inn. Selv ikke da Russland tapte mot en asiatiske makt, nemlig Japan (1904-1905), var det nok til at regimet endret kurs. "Russia's military and diplomatic policy-making apparatus was severely dysfunctional" skriver Dave Alan Rich i standardverket om den russiske generalstaben og dets forsøk på profesjonalisering.¹⁷ Rich demonstrerer poenget ved å vise hvordan forsøk på profesjonalisering måtte skje bak ryggen på imperieherren og hans entourage. Han understreker også at forholdet mellom senteret og dets direkte representanter i imperiets provinser ikke virket spesielt godt.¹⁸

På grunn av denne typen problemer, men også av kulturelle grunner, var for eksempel en sentral militær planlegger som Nikolaj Nikolaevitsj Obrutsjev (1830-1904) som ung og radikal stabsoffiser oppgitt over imperiets politikk overfor Polen og Ukraina. En god del yngre offiserer delte på dette tidspunkt Obrutsjevs nasjonalistiske, anti-imperiale posisjon.¹⁹ De skilte seg dermed både fra den offisielle linjen, og fra den storrussiske nasjonalismen som dominerte blant hans radikale venner som Herten. Mest interessant i denne sammenheng er det at Obrutsjev sammen med sin bror skrev en pamflett i 1861 der han fremhever de strategiske grunnene til å la Polen og Ukraina gå, nemlig at de, gitt lokal misnøye, ville være ypperlige oppmarsjområder for en eventuell angriper mot Russland selv.²⁰

Like interessant er det imidlertid at hans samtidige rett og slett ikke synes å ha forstått hans argumentasjon, og at han selv skiftet synspunkt i god tid før han ble leder for den russiske generalstaben. I 1872 argumenterte han for eksempel ut fra at Polen var historisk viktig for Russland, ikke minst som et fremspring inn i Europa.²¹ Et synspunkt som vi analytisk kan gjenkjenne som et tilfelle av "imperial overstretch"-argumentasjon var altså til stede i russisk diskurs, men bare så vidt.

Den tiltagende lammelsen av imperieadministrasjonen gikk i det russiske tilfellet faktisk sammen med ytterligere ekspansjon. Fra Krimkrigen (1853-56) til den fransk-prøyssiske krig (1870) hadde utenriksminister Gortsjakov hendene fulle med å forklare for sine vestlige kolleger hvorfor Russland stadig la under seg nye landområder. Saken var simpelthen at krigsministeriet ikke hadde skikkelig kontroll på sine generaler.²² Generalstabens opplevelse av at imperieledelsen ikke evnet å lede på en måte som kunne sikre det russiske imperiets fortsatte eksistens i et selvhjelpssystem var helt korrekt. Til og med selve sentraladministrasjonen var så svak at den ikke evnet å gjøre jobben. Tsarens forsøk på å gjøre noe med dette var å opprette *ad hoc*-institusjoner og råd, og da spesielt et hemmelig politi som fikk sine ekstraordinære fullmakter fornyet hvert tredje år i de siste tre tiårene av imperiets eksistens. I en situasjon der flere og flere grupper gjorde krav på å innforlives i den politiske orden ble det heller ikke gjort noe for å opprette dialog mellom stat og samfunn. Så sent som i 1902 uttalte for eksempel mannen som sto på terskelen til å bli innenriksminister, Sjipagin, stolt at staten var fullstendig uavhengig av samfunnet.²³ I den grad statsledelsen, hvilket ville si tsaren og hans umiddelbare familie, forsto at noe var galt, forsto de ikke at et av kjerneproblemene var at de ikke lenger var en egnet type personell til å lede en konkurransedyktig politisk enhet.²⁴

Sovjetunionen som coda

Ved utbruddet av den første verdenskrig falt først de militære styrkene og Russland som sådan sammen som et korthus. Helt til det siste nektet imperieledelsen å innse hvor skoen trykket. Da vestlige toppambassadører etter krigsutbruddet forsøkte å antyde for tsaren, altså sin allierte, at det ville kunne være en god idé å ta med representanter for enkelte politiske partier i regjeringen, ble de bryskt avvist. Da en viss grad av samfunnsrepresentasjon presset seg frem etter revolusjonen i februar 1917, var det for sent. De brede lag hadde ingen erfaring med rettighetstenkning og forhandlinger, og hadde dermed intet annet politisk potensial enn som råmateriale for en ny, revolusjonær elite som visste hva den ville.

Den nye kommunistiske kaderen hadde vært svært anti-imperialistisk og opptatt av prinsippet om nasjonenes selvbestemmelsesrett så lenge den var i opposisjon. En nasjon

som Finland nøy godt av dette, og kunne etter Oktober-revolusjonen i 1917 forlate imperiet. Etter bare et par år var imidlertid imperietekningen og imperiepraksisen tilbake. Gamle områder ble forsøkt gjeninnlemmet. Kun de som sto imot militært, som polakkene, forble utenfor Sovjetunionen. Videre kom det ytterligere ekspansjon i forbindelse med utbruddet av og i kjølvannet av Den andre verdenskrig. Sovjetunionen ble utvidet med de tre baltiske stater og en del av Romania. Biter av Finland ble gjeninnlemmet. I tillegg fikk Sovjetunionen et belte av nye periferier i Øst-Europa som de hadde uformelle imperiske forbindelser med.

Innføringen av reelt eksisterende sosialisme i ett land betydde at den økonomiske og politiske orden i Russland og resten av Sovjetunionen atskilte seg fra den i Vesten. De økonomiske og politiske modellene viste seg imidlertid ikke konkurransedyktige. De satte en klar grense for i hvilken grad og på hvilke måter befolkningen kunne mobiliseres. Som det tsaristiske imperiet før det, falt Sovjetunionen for eget grep i et homogeniserende selvhjelpssystem.

Efter dets fall har både politikere og forskere har tatt i bruk imperiebegrepet om Sovjetunionen. I 2002 holdt den amerikanske presidenten George W. Bush en tale i Vilnius der han fortalte sine litauiske tilhørere at 'you were held captive by an empire and you outlived it'.²⁵ I den hittil beste boken om Sovjetunionens sammenbrudd skriver Mark Beissinger om sitt objekt at "A polity that was once universally recognized as a state came to be universally condemned as an empire."²⁶ Det beste forsøket på å teoretisere Sovjetunionen som imperium så langt er sannsynligvis Alexander Wendt og Daniel Friedheims. De skriver at "informal empires are structures of transnational political authority that combine an egalitarian principle of de jure sovereignty with a hierarchical principle of de facto control".²⁷ Den beste beskrivelsen av hva som skjedde, er kanskje Alexander Motyls:

The USSR illustrates how an empire can emerge when a dictatorial state promotes distinct peripheral elites and populations. In creating the Union of Soviet Socialist Republics, the Bolsheviks transformed revolutionary Russia's simple dictatorship over its newly acquired territories into a complex web of de facto imperial relationships premised on non-Russian administration of symbolically sovereign republics inhabited by distinct non-Russian populations.²⁸

Relevans idag

Hva dagens situasjon angår, er "imperium" tilbake som et selvrefererende begrep i russisk debatt. I september 2003 holdt Anatolij Tsjubaj, sentral politiker og finansmann gjennom snart to tiår, en tale kalt "Russlands misjon". Misjonen, hevdet han, "må være den liberale imperialismens

ideologi, og målet til den russiske stat må være å bygge et liberalt imperium." For Tsjubaj's betød "liberal imperialism" at den russiske stat med alle midler må bidra til ekspansjonen av russisk foretningsvirksomhet utenfor statens grenser – til våre naboer". "For meg," la han til, "betyr det at den russiske stat gjennom direkte lovlige metoder må gjøre alt for å støtte de grunnleggende verdiene frihet og demokrati ikke bare i Russland, men i alle nabostater."²⁹ Som involvert i oljebransjen er det langt på vei seg selv Tsjubaj's her beskriver. I tillegg til denne form for preskriptiv bruk av begrepet, har også Russlands politikk under president Putin blitt beskrevet som "imperisk".³⁰ Ovenfor nevnte Alexander Motyl er den jeg synes har gitt den beste beskrivelsen av Russland under Putin i dette henseende, og det endog før Putin tok over som president. I 1999 skrev han:

As an ethnoterritorial federation, Russia has culturally distinct administrative units – the non-Russian republics – populated by distinct populations and run by distinct elites. As products of centralized Soviet political-economic rule, their relations with Moscow are still far stronger than their relations with one another. Inasmuch as Moscow's relationship with these units is, at the time of writing, pseudodemocratic at best and chaotic at worst, it cannot be deemed imperial. But that could change. Should democratization be abandoned, de facto if not de jure, and should Moscow's relations with the provinces then become dictatorial, the Russian Federation will have become, and rightly be deemed, an empire.³¹

Avslutningsvis kan man sette dette utsagnet opp mot en definisjon av imperium som et system der et sentrum bruker mellommenn til å herske i forskjellige periferier og der avtalene mellom sentrum og periferier atskiller seg fra hverandre. Gitt en slik definisjon, er det ikke nok at forholdet mellom sentrum og periferiene er preget av diktat. De må også være forskjellige. Idet senterets evne til å sette gjennom sin vilje er så sterk at man ikke lenger trenger å skjule til forskjellige lokale forhold i periferiene, har man ikke lenger et imperium, men en stat.

Kan senteret bli så sterkt? Gitt Moskvas sterkt begrensede kapasiteter, er det min bedømmelse at det er svært langt frem til en slik situasjon. Russland vakler fortsatt mellom kopiering av vestlige modeller og en hang til å utvikle egne, alternative modeller. Russland synes ikke å ha løst det grunnleggende problemet som gjorde det tsaristiske Russland og Sovjetunionen så utsatt innen statssystemet. Den russiske politiske og økonomiske orden er fortsatt ikke så differensiert, og dermed ikke så effektiv, som den type orden man finner i statssystemets ledende makter. Russlands kvantitative fortrinn er fortsatt for små til å kompensere for dette.

Noter

- 1 Hærtoget "was designed primarily to carve out a territory for the family of Jochi" (Allsen 1987: 28, sml. 45).
- 2 Se Morgan 1986: 141.
- 3 Allsens eksempel er Kubilai Khans ordre av 1267 til herskeren av Annam (dagens Vietnam). Allsen 1987: 114.
- 4 Se for eksempel Malia 1994.
- 5 Pipes 1999: 167.
- 6 Treadgold 1997: 14, 39.
- 7 Geanakoplos 1976: 118-132.
- 8 Chrysos 1992: 35.
- 9 Neumann 2005.
- 10 I 1547 formaliserte Ivan IV titelen ved å la seg krone til tsar.
- 11 Zorin 1959: 262.
- 12 Se Neumann 2005.
- 13 Kappeler 2001: 26.
- 14 Referansene til Rurik og hans ætt i russisk imperiebygging har sin parallell i referansene til karolingerne i fransk.
- 15 Se LeDonne 1997; Neumann 2008a.
- 16 For en god idealtypisk diskusjon av dette, se Waltz 1979.
- 17 Rich 1998: 10.
- 18 Rich 1998: 17.
- 19 Rich (1998: 51) ser dette som et lokalt utslag av et generelt kontinentalt fenomen, nemlig "the reconciliation of paternalistic, antidisorder elitism with antidynastic, profoundly rational and positivistic philosophy" og nevner franske Science-Pos grunnleggere som et sentralt eksempel.
- 20 Rich 1998: 48-49.
- 21 Rich 1998: 96.
- 22 Rich 1998: 91.
- 23 Sitert i McDaniel 1988: 58.
- 24 Se for eksempel Storhertug Konstantin Nikolaevitsj som sitert i Lieven 1983: 21.
- 25 Sitert i Mälksoo 2007: 118.
- 26 Beissinger 2002: 35.
- 27 Wendt & Friedman 1995: 695.
- 28 Motyl 1999: 134.
- 29 Tsjubajns 2003: 12-13, se også Kjærnet 2007.
- 30 For eksempel av Ismailzade 2006.
- 31 Motyl 1999: 135, se også 160.

Litteratur

- Allsen, Thomas T. (1987) *Mongol Imperialism. The Politics of the Great Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259* Berkeley, CA: University of California Press
- Beissinger, Mark A. (2002) *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* Cambridge: Cambridge University Press.
- Chrysos, Evangelos (1992) 'Byzantine Diplomacy, A.D. 300-800: Means and End', i *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, March 1990, (red. Jonathan Shepard and Simon Frankling Aldershot: Variorum, 25-39.
- Geanakoplos, Deno John (1976) *Interaction of the 'Sibling' Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance* New Haven, CN: Yale University Press.
- Ismailzade, Fariz (2006) *Russian energy policy in Azerbaijan: A comparative study of the 1990s and the 2000s* London: GMB Publishing.
- Kappeler, Andreas (2001) *The Russian Empire: A Multiethnic History* London: Longman.

Kjærnet, Heidi 2007. I stormaktens skygge: to russiske energiselskapers rolle i forholdet mellom Aserbajdsjan og Russland, Masteropp-gave, ILOS, UiO.

LeDonne, John (1997) *The Russian Empire and the World 1700-1918: The Geopolitics of Expansion and Containment* New York, NY: Oxford University Press.

Lieven, D[ominic] C. B. (1983) *Russia and the Origins of the First World War* London: Macmillan.

Malia, Martin (1994) *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia 1917-1991* New York, NY: Free Press.

McDaniel, Tim (1988) *Autocracy, Capitalism, and Revolution in Russia* Berkeley, CA: University of California Press.

Morgan, Robert (1986) *The Mongols* Oxford: Basil Blackwell.

Motyl, Alexander (1999) *Revolutions, Nations, Empires Conceptual Limits and Theoretical Possibilities* New York, NY: Columbia University Press.

Mälksoo, Maria (2007) *The Politics of becoming European: A Genealogy of Polish and Baltic Post-Cold War Security Imaginaries.* Doktorgrad, centre for International Studies, Cambridge University.

Neumann, Iver B. (2005) "Russia as a Great Power" pp. 13-28 i Jakob Hedenskog, Vilhelm Konnander, Bertil Nygren, Ingmar Oldberg og Christer Pursiainen (red.), 2005, *Russia as a Great Power: Dimensions of Security Under Putin*, London: Routledge (BASEES/Routledge Series on Russian and East European Studies no. 19).

Neumann, Iver B. (2006) "Sublime Diplomacy: Byzantine, Early Modern, Contemporary" in *Millennium* 34 (3): 865-888.

Neumann, Iver B. (2008a) "Russia's Quest for Great Powerhood 1492-1815: How Russia has Sought Recognition from Europe Chapter 1 i Ted Hopf (ed.) *Russia's European Choices* New York, NY: Palgrave (kommer)

Neumann, Iver B. (2008b) "Russia's Great Power Status, 1815-2000" i *Journal of International Relations and Development* (kommer)

Pipes, Richard (1999) *Property and Freedom* London: Harvill.

Rich, Dave Alan (1998) *The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Treadgold, Warren (1997) *A History of the Byzantine State and Society* Stanford, CA: Stanford University Press.

Waltz, Kenneth 1979. *Theory of International Politics*, New York: McGraw-Hill.

Wendt, Alexander & Daniel Friedman (1995) "Hierarchy under Anarchy: Informal Empire and the East German State" *International Organization* 49

Zorin, V. A. et al. (red.) (1959) *Istoriya diplomatii*, annen utg. Moskva: Gospolitizdat.

KALMARLEIDANGEN AV 1123/1124 I EN KORSTOGSSAMMENHENG

Av Pål Berg Svenungsen, masterstudent i historie, UiB

Korstogene var noe fundamentalt nytt i sin samtid, siden det var en sammensmelting av tanken om pilegrimsferd med tanken om at vold kunne brukes for å tjene Gud. Resultatet var en hellig krig mot kristendommens fiender, autorisert av pavemakten og gitt visse spirituelle privilegier. Senere har synet på korstogene variert kraftig; fra å bli brukt i en svært nasjonalistisk sammenheng til å bli dømt som moralsk forkastelig. Moderne forskning har imidlertid fokusert mer på korstogenes rolle som en felleseuropeisk bevegelse, som fikk meget stor innflytelse på alle lag av samfunnsliv og tenkning, også her i Skandinavia.¹

I 1095 holdt pave Urban II (r.1088-1099) en appell på et jorde i nærheten av den franske byen Clermont som ble startskuddet for det mest ambisiøse prosjektet innenfor den europeiske kristendommen; korstogene.² Nyheten om pavens tale spredde seg utover fra det franske riket og ut over resten av Europa. Snart begynte flere hærsamlinger å bevege seg mot øst, og fire år etter talen ved Clermont inntok en franskdominert hær Jerusalem. Grunnlaget var dermed lagt for et latinsk kongedømme som kom til å bestå i regionen helt fram til 1291.

Korsfarer og konge

En av dem som hørte pavens kall og tok korset var den norske kongen, Sigurd Magnusson, senere gitt tilnavnet "Jorsalfare". Han var riktignok ikke den første skandinaviske monarken som gjorde dette. Allerede i 1097 døde den danske prinsen Svend i et bakholdsangrep i Anatolia på sin ferd til Det hellige land, og i 1103 døde den danske kongen Erik Eiegod (r.1095-1103) på Kypros underveis på sin pilegrimsferd til Jerusalem. Dermed var kong Sigurd den første europeiske monarken som kom til Det hellige land etter de kristnes erobring av Jerusalem i juli, 1099. Foruten å ha slåss innbitt mot hedninger underveis i de spanske områdene, hjalp også kong Sigurd og den norske flåten, kong Balduin I av Jerusalem (r.1100-1118) med å innta havnebyen Sidon.

Når det gjelder de senere framstillingene av kong Sigurd Jorsalfares lange regjeringstid, så har den ofte kommet i skyggen av to hendelser; nettopp det omtalte korstoget kongen foretok til Jerusalem i sin ungdom og spenningsforholdet mellom de to lengstlevende av de tre samkongene, Sigurd (r.1103-1130), Olav (r.1103-1115) og Øystein (r.1103-1123). Sagaene fremstiller de to brødrene, Sigurd og Øystein, som rake motsetninger. Sigurd er den temperamentsfulle krigeren som vinner stor ære utenlands, mens Øystein er lovkjenneren som skaper stabilitet og vekst innad i riket gjennom sine byggeprosjekter. Selv om forholdet mellom de to tidvis framstilles som anspent kom det ikke til åpen strid mellom de to, som i de etterfølgende innbyrdesstridighetene (1130-ca.1240). De to kongenes regjeringstid beskrives i sagalitteraturen som en god tid for landet. Militære kampanjer forekom knapt og den eneste gangen kong Sigurd innkalte leidangen var etter Øysteins død i 1123, og da i samband med ett felles foretak mot Småland med den danske kongen, Nils (r.1104-1134).³

Kalmarleidangens hendelsesforløp

Ifølge Snorre kom kampanjen mot Småland i stand etter at den danske kong Nils kontaktet kong Sigurd. Mange steder i de svenske områdene ble folk fortsatt ansett for å være dårlige kristne, hedninger eller frafalne og den danske kongen ba derfor Sigurd om hjelp med å kristne disse.

Kong Sigurd sa seg villig til å hjelpe den danske kongen i dette foretaket og de to kongene ble enige om å møtes i Øresund. Begge kongene dro deretter tilbake til sine riker og innkalte hver sin leidangshær. Den danske hæren ankom Øresund først, men ventet forgjeves på nordmennene. Danskene begynte å murre og kongen sa det derfor best å oppløse flåten og vende tilbake til Danmark med uforrettet sak. Etterpå ankom imidlertid kong Sigurd og den norske hæren.

Da de fikk vite at danskene hadde gjort vendereis følte de seg sviktet av danskene og kong Sigurd mente dermed at han med rette kunne drive hærverk i den danske kongens rike. Hæren plyndret byen Tømmatorp ved Lund og fortsatte mot kjøpstaden Kalmar, før den også vendte seg mot Småland. Hæren tok tributt av smålendingene og påla dem å gi femten hundre naut⁴ til opphold for hæren, i tillegg til at de tok ved kristendommen. Deretter vendte den norske hæren tilbake med store kostbarheter og mye hærfang. Denne episoden dateres hos Snorre til sommeren før Det store mørket, og siden det inntraff en solformørkelse 11. august 1124 kan Kalmarleidangen dateres til enten tidligere i 1124 eller 1123.⁵

Løftene i Jerusalem

Ved første øyekast kan denne ekspedisjonen kun se ut som en militær straffeekspedisjon eller et rent og skjært plyndringstokt, men ser en Kalmarleidangen i et større perspektiv dukker flere mulige sammenhenger opp. Mye kan knyttes sammen med hendelser i kong Sigurds fortid og samtidig til hendelser i hans framtid, i tillegg til den kirkepolitiske situasjonen i Norden. Mot slutten av sin regjeringstid beskriver flere av sagaene kong Sigurds mentale tilstand som i ubalanse. Kongen er både aggressiv mot sine nærmeste og har snedige innfall.

I *Morkinskinna* legges det blant annet stor vekt på at kongen som har reist på korstog til Det hellige land, slåss mot hedninger og besøkt kristendommens mest hellige steder, holder på å bryte med kirkelige lover og regler. Ved et tilfelle bryter han nesten forbudet mot å spise kjøtt på fredagen,⁶ og det gjøres også et stort nummer ut av at kongen mot slutten av sitt liv ønsket å skille seg fra sin kone. Dette nektet biskop Magne å gjennomføre, men likevel inngikk kongen et nytt ekteskap og var dermed i kirkens øyne bigamist.⁷ Allerede i 1865 påpekte Paul Riant at dette kan ha blitt tolket av samtiden som straff for at kongen ikke fullførte de løftene han hadde avlagt foran kong Baldwin og patriarken i Jerusalem i sin ungdom.⁸

På sitt korstog i 1107-1111, avla kongen, i lag med elevene av sine menn, fire løfter under ed foran patriarken i Jerusalem; innførselen av tiende i riket, utbredelse av kristendommen i Norden, grunnleggelse av et eget norsk erkebispesete og å bringe flisen fra Det hellige kors, som kong

Sigurd ble overrakt av kong Baldwin, til St. Olavs grav i Nidaros. Innføringen av tiende kom i stand gjennom biskop Simon av Nidaros' reformarbeid i løpet av Sigurds regjeringstid. Mens blant annet Kalmarleidangen kan ses på som et forsøk på å oppfylle løftet om å utbre kristendommen i Norden. Derimot kom ikke en egen norsk kirkeprovins i stand før i 1152/53 under kong Inge, og dessuten valgte kong Sigurd å plassere relikvien av flisen fra Det hellige kors i Konghelle. Denne beslutningen skulle vise seg å være katastrofal. Ifølge *Ágrip* kom hedninger like etterpå til Konghelle og plyndret med seg relikvien.⁹ Først da den kom til rette igjen ble den ført nordover til Nidaros. Muligens er det kong Sigurds nære assosiasjon med Konghelle og den sentrale plass byen hadde under hans regjeringstid som fikk ham til å plassere relikvien der, for å fremme byens videre vekst.

Hvorvidt kong Sigurd faktisk avla de overnevnte løftene i Jerusalem eller om de er en konstruksjon av senere sagaforfattere er vanskelig å avgjøre. Men det er ikke helt usannsynlig at han kan ha avlagt dem. Ifølge det historiske verket *Historia Ierosolimitana* av Albert av Aachen ble kong Sigurd tatt godt imot av kong Baldwin da førstnevnte var i Det hellige land. Albert forteller at kongene tilbrakte flere dager sammen hvor kong Baldwin blant annet viste kong Sigurd alle de hellige stedene og lærte Sigurd om dem. Deretter dro de to kongene ut til Jordanelven hvor det ble holdt en seremoni, og hvor Sigurd antagelig badet i den hellige elven.¹⁰ Det er dermed ikke umulig å tenke seg at Sigurd i den forbindelse kan ha avlagt de overnevnte løftene.

Brevet fra Peter av Cluny

En annen interessant detalj er et brev adressert til kong Sigurd omkring år 1123 fra abbed Peter av Cluny.¹¹ I brevet omtaler abbeden Sigurd som *nostræ societatis amico*, hans samfunns venn, og priser Sigurd for sin kamp mot troens fiender, ikke bare i sitt eget land, men også i Østen. Peter er henrykt over kong Sigurd, som har gjort seg til verger av *Guds kirke*,¹² og er glad over at kongen nå planlegger å reise ut med en stor flåte mot hedningene. Til slutt inneholder brevet en strofe som gjør det mulig å spekulere i om Sigurd kanskje vurderte å frasi seg kongemakten og gå i kloster.

Hvilken betydning har så dette brevet? Abbeden, hvis fulle navn var Petrus Mauricius med tilnavnet "den ærverdige", var for det første ingen hvem som helst. Han ble i 1122 abbed i det mektige Cluny-klosteret og var sammen med Bernard av Clairvaux en av sin samtids mest kjente geistlige personligheter. Dersom dateringen av brevet stemmer er det mest sannsynlig at den planlagte kampanjen Peter refererer til er den forestående Kalmarleidangen. Dermed viser det også at leidangen mot Småland var kjent i de aller høyeste geistlige kretser i Europa.

Kontakten mellom abbed Peter og Sigurd var neppe helt

tilfeldig. Det er nemlig under kongene Sigurd og Øysteins regjeringstid at klosterbevegelsen begynner å få sitt fotfeste i det norske riket, og da også Cluny-klosteret. På Holmen ved Nidaros ble det rundt 1105 skipa et cluniacensarordens kloster, St. Laurentius eller senere også kalt Munkholmen, av lendmannen Sigurd Ullstreng. En videre forbindelse til kong Sigurd er den normanniske kirkehistorikeren Orderik Vitalis som gir Sigurd æren for å ha grunnlagt det første bispedømmet og munkekloster i det norske riket.¹³ At Sigurd skulle ha grunnlagt et kloster finnes det ingen bevis for i kildematerialet, men hans bror og medregent, Øystein, skal blant annet ha grunnlagt det viktige St. Michaels munkekloster, mest kjent som Munkeliv, på Nordnes i Bergen.

Den kirkepolitiske situasjonen

Det er også relevant å se Kalmarleidangen i lys av den kirkepolitiske situasjonen. Da kristningene av de nordiske landene tok til ble områdene lagt under erkebiskopen av Hamburg-Bremen. Men etter hvert som kristendommen utviklet seg og fikk fotfeste ble ønsket om en egen nordisk kirkeprovins sterkere, særlig i Danmark. Under Svein Estridssons regjeringstid (r.1047-1074) ble den danske kirkeorganisasjonen strukturert og riket delt inn i ni stift. Det synes klart at kongen arbeidet mot å få opprettet et eget dansk erkebispesete og løsrive den danske kirken fra Hamburg-Bremen. Med pave Gregor VII (r.1073-1085) ble det pavemaktens ønske å sentralisere kirkemakten sterkere i Roma og store metropolitter ble delt opp.

Siden både kongens og pavens interesser sammenfalt fant Svein gjenhør hos paven, og Gregor var klar til å iverksette løsrivelsen. Imidlertid døde kongen før dette kunne fullbyrdes og det var først under kong Erik Eiegod (r.1095-1103) at løsrivelsen fant sted. Det var Lund i det danske riket som i 1103/04 utpekt til erkebispedømme med primat over hele Norden og biskopen av Lund, Asser (r.1104-1137), ble valgt til Nordens første erkebiskop. Men Hamburg-Bremen aksepterte ikke denne løsrivelsen og kjempet i flere tiår hardt mot beslutningen. Under urolighetene i det danske riket på begynnelsen av 1130-årene lyktes det da også Hamburg-Bremen å få opphevet ordningen av 1103/04, men bare for en kortere periode.

Korstog eller misjonskrig?

Når en trekker inn alle disse ulike momentene skaper det et mer komplekst bilde av Kalmarleidangen. For det første hadde kampanjen en større religiøs dimensjon enn sagaene gir uttrykk for. De religiøse understrømningene som gjennomsyret kong Sigurds samtid er ikke til å unngå, og kan også ha vært en viktig faktor for de to kongene til å fare mot smålendingene. Fra den danske kongens side er det en klar forståelse at kampanjens hovedmotiv er å kristne folket i området, men sekulære motiver som å pasifisere

og undertvinge smålendingene den danske krone kan også ligge bak. Var Kalmarleidangen i så måte et korstog?

Den danske historikeren Kurt Villads Jensen mener det. Ifølge Villads Jensen faller Kalmarleidangen inn under den danske kongemaktens korstogsambisjoner. Videre knytter han leidangen opp mot at krigføringen den danske kongemakten førte mot de hedenske venderne rundt Østersjøen i 1108 ble sidestilt med Jerusalemskorstogene og gitt samme åndelige privilegier.¹⁴ Det tokt som Jensen legger til grunn for at krigene rundt Østersjøen allerede fra 1108 ble gitt samme privilegier og rang som jerusalemskorstogene, stammer ikke fra en pavelig bulle, men fra et rundskriv fra erkebiskopen av Magdeburg.¹⁵ Det er først med den pavelige bullen *Divina dispensatione* fra 1147 at pavemakten formelt anerkjenner krigene i Østersjøområdet som likestilt med korstogene til Jerusalem. Dermed mangler Kalmarleidangen det viktigste kriterium for å kunne defineres som korstog: pavelig autorisasjon. Det er heller ingenting i kildematerialet som tyder på at de to kongene avla noen korstogsløfter, eller at deltakerne var iført korsmerker eller lovet avlat. Likevel er det et faktum at sentrale geistlige personer ute i Europa kjente til den forestående kampanjen og ga det sin fulle støtte. Dessuten hadde kong Sigurd deltatt aktiv i den europeiske korstogsbevegelsen og hadde dermed antakelig en viss innsikt i konseptet om hellig krig mot kristendommens fiender. I tillegg hadde han også avlagt løfter om å utbre kristendommen i Norden, og dette var en god anledning for å oppfylle det løftet.

Selv om det i sagaene fremstilles som at kampanjen kom i stand på den danske kongens initiativ er det mer troverdig å anta at den egentlige initiativtakeren var det unge erkesetet i Lund. Erkebiskop Asser i Lund hadde hele Norden som sin misjonsmark, og i maktkampen med erkesetet Hamburg-Bremen ville det nordiske erkesetet være godt tjent med å utvide sitt herredømme. Det å bringe Småland inn under erkesetet var en god anledning til å vise både autoritet og selvstendighet fra Hamburg-Bremen. Selv om leidangen ikke faller inn under korstogsdefinisjonen, synes den å helt klart være en misjonskrig. Kampanjens mål er klart definert som å bringe de hedenske eller frafalte smålendingene tilbake til kristendommen, selv om dette gjøres med hærmakt. Inspirasjonen bak foretaket lå antakelig i korstogene og korstogsideologien som begynte å ta form ute i Europa.

Siden det nevnes at smålendingene hadde vært i kontakt med kristendommen tidligere, kunne krigføring mot dem rettferdiggjøres som en defensiv krig for å vinne tilbake kristent område fra hedninger. Tanken på konvertering gjennom tvang var ikke ukjent. Selv om det var omdiskutert, og senere også fordømt, skrev den kjente korstogspredikanten Bernard av Clairvaux i et av sine brev bare et par tiår senere at hedninger måtte konverteres eller utslet-

tes.¹⁶ Heller ikke kong Sigurd, eller i det minste sagaforfatteren bak *Morkinskinna*, var ukjent med dette konseptet og det fortelles at Sigurd på sin Jorsalferd gav hedningene han beseiret valget mellom å konvertere til kristendommen eller bli drept.¹⁷ Kalmarleidangen var således ikke noe korstog, men en misjonskrig ført på vegne av erkesetet i Lund i kampen for selvstendighet fra erkesetet Hamburg-Bremen. Men kampanjen levner likevel liten tvil om at de skandinaviske kongemaktene var godt kjent med konseptet bak korstogene.

Noter

- 1 Jensen, 2004, s. 249-252.
- 2 Gode introduksjoner til korstogene er J. Riley-Smith, *What were the Crusades?*, London 2002; J. Riley-Smith (ed.) *The Oxford illustrated history of the crusades*, Oxford 1995, H. E. Mayer, *The Crusades (2nd edition)* Oxford 1988. Det er viktig å påpeke at det ikke råder én oppfatning av hvordan korstogene skal defineres, men to syn står særlig sterkt. Riley-Smith står for et syn som er blitt kjent som det *pluralistiske* korstogsbegrepet (korstog er alle kriger autorisert av pavemakten, der deltakerne bar korsmerker og ble gitt visse åndelige privilegier, og dermed blir krigen i Spania og Østersjøområdet, samt også kampen mot kjettere, regnet som korstog.). Mayer står for det eldre synet som blir kalt det *tradisjonalistiske* korstogsbegrepet (korstogene hadde et klart geografisk mål, nemlig Jerusalem, og dermed er det kun kampanjer ført for å erobre eller forsvare denne byen som er ekte korstog).
- 3 Snorre, 1979, s. 583-584.
- 4 Både Snorre og Ágrip oppgir tallet femten hundre. Snorre, 1979 s. 584; *Ágrip or Noregs kongesoger*, 1973, s. 78.
- 5 Lind, Jensen, Jensen og Bysted, 2004, s. 36.
- 6 *Morkinskinna – norske kongesoger 1030-1157*, 2001, s. 282.
- 7 *Morkinskinna – norske kongesoger 1030-1157*, 2001, s.287-288.
- 8 Riant, 1868, s. 289.
- 9 Antakelig en referanse til et vendisk angrep i 1135.
- 10 Aachen, 2007, s. 805.
- 11 *Diplomatarium Norvegicum* bind XIX nr.25: Regesta Norvegica bind 1 nr.65.
- 12 *Qualiter vos protectorem Ecclesie Dei constituertis*.
- 13 Kolsrud, 1958, 183.
- 14 Jensen, 2004, s. 263.
- 15 Lind *et. al.*, 2004 35.
- 16 Riley-Smith, 2002, 10.
- 17 *Morkinskinna – norske kongesoger 1030-1157*, 2001, s. 245.

Litteraturliste

Diplomatarium Norvegicum bind XIX, nr. 25, dokumentasjonsprosjektet: [http://www.dokpro.uio.no/perl/middelalder/diplom_vise_tekst.prl?b=15980&s=n&cstr=], besøkt 28.august 2009.

Historia Ierosolimitana – History of the journey to Jerusalem, Albert af Aachen, oversatt og redigert av Susan B. Edgington, Claredon Press, Oxford, (2007).

Morkinskinna – norske kongesoger 1030-1157, oversatt av Kåre Flokenes, Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger, (2001).

Norges kongesagaer, Snorre Sturluson, utgitt av Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy, Gyldendal Norsk Forlag AS, Oslo/Gjøvik, (1979).

Regesta Norvegica bind 1 nr 65, dokumentasjonsprosjektet/digitalarkivet: [http://www.dokpro.uio.no/perl/middelalder/regest_vise_tekst.prl?b=65&s=n], besøkt 28.august 2009.

Ágrip or Noregs kongesoger, oversatt av Gustav Indrebø og revidert av A. Løftingsmo, Det Norske Samlaget, Gjøvik, (1973).

Kolsrud, Oluf: *Noregs Kyrkjesoga 1. Millomalderen*, H. Aschehoug & Co (W. Nygaard), Oslo, (1958).

Lind, John H, C. S. Jensen, K. V. Jensen og A. L. Bysted: *Danske Korstog – krig og mission i Østersøen*. Høst & Søn, København, (2004).

Riant, Paul: *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palestina (1000-1350)*, J. H. Schubothers Boghandel, Kjøbenhavn, (1868).

Riley-Smith, Jonathan: *What were the Crusades?*, Macmillian, London, (2002).

K. Villads Jensen, "Danske korstog før og under korstogstiden", i P. Carelli (red) et al., *Ett annat 1100-tal – individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*, Göteborg Makadam, Riga, (2004).

NÅR FOLKET TAR MAKTA

Portugal 1974

Av Tiago Matos, masterstudent i historie, UiO

Den 25.april 1974 så man den offisielle slutten på det diktaturet i Portugal. Regimets slutt ble markert av et militærkupp, som også markerte starten på nitten måneder (april 1974 – november 1975) med politisk og sosial turbulens og oppstand: "the collapse of the institutional structure of fascism and the destruction of established authority gave birth to a situation in which civil society was almost completely freed from the institutional and ideological constraints of a sovereign state power".¹

Grasrotbevegelser kom ut av disse vilkårene og var sentrale i løsningen av umiddelbare behov og problemer som hadde samlet seg opp over årene med korporativisme. Politiseringen av grasrota kom tydeligst frem på tre ulike områder; Blant fabrikkarbeidere, jordbruksarbeidere, og i byene i form av nabolagsbevegelser. Eksemplene som følger er relativt sett få, men valgt med omhu for å kunne illustrere generelle trender, problemer og løsninger.

Det virker naturlig å starte med å ta utgangspunkt i en kronologisk fremstilling av denne utviklingen ut ifra det politiske og praktiske ståstedet til den aktuelle provisoriske regjeringen. Det var seks regjeringer i den aktuelle perioden. En gjennomgang av dette temaet med utgangspunkt i politiske konjunkturers kronologi er også i tråd med eksisterende litteratur.² En slik fremstilling er også med på å identifisere kontinuitet og brudd i de forskjellige makt-sentraene – de ulike statselementene og grasrotorganisasjonene. Formålet vil være å belyse utviklingen som skjedde i grasrotsorganisering i møte med en varierende politisk konjunktur, gjennom konflikter og samarbeid med staten, og i opposisjon og posisjon. Tidvis muliggjorde, legitimer-te, og fremmet statspolitikken de direkte aksjonene utført på grasrotnivået. Det meste tyder likevel på at de sosiale bevegelsene på grasrota handlet på siden av regjeringspo-litikken.

Salazarismen og korporativisme

Fascisme som begrep er i utstrakt grad forbeholdt regimer i Italia, Spania, Tyskland, Chile, m.fl. Disse regimene er blitt symboler på autoritære diktaturer. Fascisme er i utgangspunktet en ideologi, men eksemplifiseres gjennom disse fortidige statsformene. Portugal har unnsloppet et slikt fascisme-stempel med unntak av mange tydelige venstreventde analyser av regimet. På tross av dette oppfyller den portugisiske staten før 1974 en del av kjennetegnene på et fascistisk styre. Sammenlignet med de overnevnte regimene er det enkelt å overse disse fordi det ekstreme i eksempelvis Nazi-Tyskland, og fascistiske Italia, er så frem-tredende og overdøvende.

Korporativisme var slik Antonio Salazar selv uttalte ryg-graden i det økonomiske systemet i Portugal mellom 1926 og 1974. Arbeidslivet var strengt regulert i korporasjoner, med forbud mot frie fagforeninger og streik. Regimet var representert gjennom ett offisielt parti, mens andre par-tier var kraftig undertrykt eller ulovlige. Særlig gjaldt dette kommunistpartiet. Regimet var utpreget antikommunistisk og alle offentlige ansatte måtte til og med undertegne en antikommunistisk erklæring ved tiltredelse. Pressen og andre kommunikasjonsmedier var underlagt streng sensur. I likhet med andre fascistiske diktaturer hadde Portugal på denne tiden også en nasjonal ungdomsorganisasjon (kalt *Mocidade*). Paramilitære grupper slik man også finner i Italia, Tyskland, og andre fascistiske stater, var utbredt. Sammen med det hemmelige politiet – PIDE – bidro de til å skape en atmosfære av frykt for vold og angiveri.

Kommentar om geografisk sammensetning

Politisk-geografisk var Portugal i det gitte tidsrommet veldig sammensatt. Særlig er det to forhold som gjør seg gjeldende; En rent geografisk inndeling av dominerende politiske ståsted, og en demografisk. Grovt sett kan man dele landet inn i noen få ulike deler ut fra disse kriteriene:

Konservative og reaksjonære oppfatninger finner man særlig i nord-Portugal blant den rurale befolkningen. Landsbygda var dominert av store landeiere og samfunnet hadde føydale trekk. Bøndene var juridisk frie, men slik jeg forstår det var det preget av paternalisme og det innebar liten mobilitet og reell frihet. Landbruksarbeiderne i denne landsdelen var også nært knyttet til kirken og dens institusjoner.

Sør for Lisboa finner man et ruralt område (Alentejo) som ble (og fortsatt blir) kalt kommunist-beltet. I Portugal er dette området, med noen mindre byer, PCPs høyborg. I tråd med valghistorisk data har befolkningen her i stor grad fulgt den kommunistiske politikken. Dette til tross finner man flerfoldige eksempler på autonom handling blant bøndene og området har også sin del større landeiere med liknende trekk som i nordlige Portugal. Arbeiderne i dette området var i stort sett dagarbeidere.

Rundt og i de store byene (Lisboa, Porto, Setubal, osv.) var det store velstandsskiller og dårlig infrastruktur i tilknytning til fattige og mindre velstående bydelene. I tillegg kommer brakkebydelene som i stor grad var totalt avskåret fra den mest nødvendige infrastrukturen (kloakk, strømnett, veinett, osv.). Disse byene så stor aktivitet blant vanskeligstilte beboere, og det er særlig her man finner eksempler på sosiale bevegelser som utfordrer boligsituasjonen, og den gjeldende boligpolitikken.

Kupp og politisk revolusjon

Utover på 70-tallet befant Portugal seg i en stadig mer prekær situasjon. Tross en moderat oppsving i økonomien fra 1968 under Caetanos styringsperiode etter Salazar, slet den korporative staten med store sosiale ulikheter på fastlandet og ikke minst var krigene i de portugisiske koloniene i Afrika en stor påkjenning for styret, økonomien og samfunnet generelt.³ Kritiske røster begynte å dukke opp i offentligheten, deriblant den fremtidige presidenten General Antonio Spínola. Kenneth Maxwell gjengir det slik:

a backward, isolated nation of a little over eight million people which was struggling to industrialize could not go on committing 50 percent of national expenditure to military operations and supporting an army of 170,000, especially when those called upon to fight had no political voice and the population was increasingly estranged from the regime.⁴

Ut av denne situasjonen vokste det opp en bevegelse med oppslutning blant de yngre lavere offiserene i hæren som tok navnet *Movimento das Forças Armadas* (Militærets Bevegelse), eller MFA. Denne bevegelsen ble kjernen i utførelsen av kuppet og den kommende revolusjonen.

Natt til 25.april 1974 kom klarsignalet for kuppet i form av en tidligere sensurert folkesang (*Grandola, Vila Morena*) som ble spilt over radioen. I løpet av få timer var det hele over uten særlig motstand med unntak av enkelte PIDE-kontor rundt om i landet. Marcello Caetano, statsministeren, gikk med på å overgi makten til General Spínola. Han tok makten mot at han fikk en garanti om at han hadde MFAs høyere offiserer bak seg. Spesifikt gjaldt dette Vasco Gonçalves, som hadde sterke bånd til kommunistene.⁵ Nancy Bermeo anser en politisk revolusjon for å være "a revolution that effects only the distribution of formal political rights (...) but property relations remain fundamentally unchanged."⁶ Sett slik var den første perioden for staten etter kuppet en politisk revolusjon – et bytte av politisk elite og opprettelsen av nye institusjoner tilpasset det nye styresettet. MFA hadde på forhånd formulert et dokument som skulle være retningslinjene for det nye styret. Blant de viktigste punktene i dette programmet var opprettelsen av *Junta de Salvacao Nacional* (Juntaen for Nasjonal Befrielse), eller JSN, utskifting av sivile embetsmenn, avskaffelse av det hemmelige politiet (PIDE), amnesti for politiske fanger, og innsettelse av en provisorisk regjering med bred folkelig representasjon som skulle gjennomføre MFAs program. Det skulle forberedes til valg av en grunnlovsgivende forsamling som skulle ha som formål å skaffe til veie en grunnlov som sikret borgernes politiske rettigheter.⁷ Det var et tydelig initiativ i retning av en politisk revolusjon.⁸ JSN ble innsatt natt til 26. April, og var sammensatt av ulike elementer fra hæren, luftforsvaret, og marinen, med General Antonio Spínola som formann. Den første provisoriske regjeringen – sammensatt av blant andre sosialistene (PS), Kommunistene (PCP), og Sosial-demokratene (PSD) – ble innsatt 15.mai samtidig som Spínola også tok presidentembetet. Særlig er det verdt å merke seg at PCP holdt arbeidsminister posten i alle de provisoriske regjeringene frem til den femte (september 1975).

De første tre provisoriske regjeringene var i all hovedsak moderate når det kom til hensikten med de tiltak som ble iverksatt i industri-, jordbruks- og den urbane sektoren. Det dreide seg heller om et statlig konsolideringsforsøk fremfor en fase med revolusjonært innhold utover den politiske. Henholdsvis gjelder dette perioden fra april 1974 til mars 1975. Tross noen mindre konjunkturedringer er det nettopp mars som skiller seg ut da et kuppforsøk fra reaksjonære krefter i militæret ble hindret og førte til *saneamento*⁹ (en rensning) av nettopp disse. Mars var også et vendepunkt fordi MFA og den sivile regjeringen ble ytterligere radikalisert.

Sosial revolusjon og den første, andre og tredje provisoriske regjeringen

Den sosiale revolusjonen skulle vise seg å bli initiert på grasrota lenge før sentralstyret hadde eksplisitte ambisjoner i den retningen, og uker før den første provisoriske regjeringen hadde blitt innsatt. Få dager etter kuppet bredde det seg en spontan aktivitet blant landets arbeidere og vanskeligstilte som i stor grad var blitt oversett av den korporative staten. *Comissoes de Trabalhadores* (Arbeiderkommisjoner), eller CT'er, ble stiftet for å adressere umiddelbare oppgaver og krav. Allerede i mai begynte antallet arbeidskonflikter og streiker å overskride flere hundre og det kom til okkupasjoner ved enkelte bedrifter når kravene ikke ble møtt. I hovedsak dreide dette seg om lønnskrav og krav om *saneamento*, men enkelte CT'er gikk lenger enn dette.¹⁰ Blant disse var Lisboas privateide vannselskap som ble okkupert med krav om nasjonalisering.¹¹ Sogontal – en fransk eid tekstilfabrikk i nærheten av Lisboa – var blant de første forsøkene på *auto-gestao* (selvstyre) i begynnelsen av juni etter at ledelsen truet med nedleggelse og nektet å utbetale lønninger.¹² I en bølge av husokkupasjoner, den første blant flere, ble ca. 2500 tomme statlige boenheter okkupert av brakkebeboere i ca. 15 dager i de største byene.¹³ I flere nabolag ble det også stiftet *Comissoes de Moradores* (Nabolagskommisjoner), eller CM'er. "To summarize the housing situation in early 1974, 30 percent of the population lived in substandard housing".¹⁴ Dette innebar at behovet for hus i tilknytning til grunnleggende infrastruktur, som strømmnett og kloakksystem, var enormt og mange hus var enten ikke økonomisk tilgjengelige for massene eller unndratt markedet for spekulasjon.

14. mai 1974 gikk Juntaen ut og fordømte husokkupasjonene, tross at de erkjente motivet for dem som en reaksjon mot statens ineffektive tiltak for å løse deres problemer. Likevel ville de ikke legalisere okkupasjonene i sin helhet. Resultatet ble at ytterligere nabolag opprettet kommisjoner for å kunne trosse kravet og forhandle kollektivt. Okkupasjonsbølgen endte i løpet av mai, rett og slett av den grunn at det ikke var flere statlige bygninger å okkupere i de mest utsatte områdene. I et forsøk på å senke konfliktnivået i arbeidslivet innførte den første provisoriske regjeringen minstelønn på 3300 escudos (ca. 440 kr)¹⁵ for arbeidere i privat sektor, men mange arbeidsgivere var uvant med slike krav og utenlandske bedrifter som hadde kommet til Portugal på grunn av de lave lønningene truet med å legge ned arbeidsplasser eller nektet å utbetale. For arbeiderne var dette tilleggsinsentiver for å opprettholde aksjonene. Blant andre var Sogantal en av bedriftene i denne kategorien. Tiltaket hadde noe, men begrenset, virkning og konfliktene fortsatte. Særlig i offentlig sektor. Hos TAP (fly- og flyplasselskap) og CTT (Posten) ble militæret satt inn på ordre fra myndighetene.

Kommunistpartiet var det eneste partiet som før 1974 hadde hatt et sterkt partiapparat og da de kom i posisjon

brakte de all sin tyngde for å dominere politikken. Etter 25.april 1974 dukket *Intersindical* opp fra undergrunnen som en nasjonal fagforeningsføderasjon. *Intersindical* var under tydelig dominans av PCP. Sammen med PCP var føderasjonen sterkt imot streikene, men tross stor tilslutning til organisasjonen etter kuppet greide de ikke å få kontroll over arbeiderkommisjonene lokalt – CT'ene var representanter for hele arbeidsstokken ved de enkelte fabrikkene og slik sett handlet de uavhengig av fagforeningene og i motsetning til kommunistenes krav om moderasjon.¹⁶ På dette grunnlaget avviste de streikene som skadelige og anklaget de streikende for å tjene reaksjonære krefter.¹⁷

De første ukene etter kuppet var preget av intern maktkamp i styret, som endte med at Spinola tapte for de sosialistiske og kommunistiske kreftene med støtte fra MFA, og opposisjonen i offentlig sektor. Situasjonen førte til innsettelsen av den andre provisoriske regjeringen med kommunistvennlige Oberst Vasco Goncalves som statsminister etter MFAs press. Han var statsminister nesten ut den femte provisoriske regjeringen. Fraksjonene i regjeringen og MFA ble stadig mer homogene, mer ble utrettet og en rekke tiltak ble satt i gang. *Comando Operacional do Continente* (Operasjonskommando for fastlandet), eller COPCON – ledet av Otelio Saraiva de Carvalho – ble satt opp av MFA for å delegere styrkene på fastlandet, *Sevico Ambulatorio de Apoio Local* (Mobil Tjeneste for Lokal Støtte), eller SAAL, en avdeling under departementet for Hus og Urbanisme, skulle anskaffe og se til at brakkenabolagene fikk tilstrekkelig økonomisk midler og støtte i form av teknisk kompetanse av staten. SAAL var ikke et initiativ fra grasrota, men en statlig intervensjon for å løse de sosiale problemene.¹⁸ Et av kravene for å ta del i SAAL-prosessen var at nabolagene måtte organisere seg i kooperativer; Dette skapte ytterligere vilje og insentiv til å danne kommisjoner. I utgangspunktet skulle SAAL-prosessen kun gjelde noen få forsøksnabolag, men CM'ene godtok ikke disse begrensningene og krevde at prosessen skulle inkludere alle nabolag som ønsket det: Kravet ble innfridd.¹⁹

Her er det to lover som fortjener oppmerksomhet. I august 1974 forsøkte regjeringen å sette enda mer kraft bak kampen mot streikene. Regjeringen innførte en streikelov som var den første loven i Portugal på ca. 50 år til å erkjenne streikeretten, men begrenset den likevel veldig. Politiske streiker ble ulovlige og streik kunne kun initieres der alle forsøk på forhandling hadde brutt sammen. Lock out kunne settes i gang mot ulovlige streiker. Kort tid etter var loven et "dead letter" slik Hammond og Downs forklarer²⁰: "The prohibition against political strikes was hotly contested and soon became a dead letter when two strikes broke out to enforce saneamentos. One, in the daily *Jornal do Comercio*, stimulated a one-day sympathy strike by all Lisbon's newspapers".²¹

Det er uenighet omkring hvorvidt loven fungerte i å hin-

dre streiker. Bill Lomax ser en klar tendens til at loven var vellykket. For eksempel ble TAP, som hadde vært i konflikt med staten siden kuppet over *saneamento* og lønninger, satt under militær ledelse og COPCON okkuperte flyplassen for å holde orden på konflikten. Det samme gjaldt postvesenet (CTT). Alle de kommunistledede fagforeningene nektet å delta og fordømte streikene. De eneste to avisene som ikke deltok i den overnevnte sympatistreiken var kommunistkontrollerte. På den andre siden erkjenner Lomax også at maktapparatet i mange tilfeller måtte se seg hjelpsløse mot streiker og demonstrasjoner.²² Alt tyder på kommunistene hadde stor innflytelse og greide å hindre mange konflikter, men arbeiderkommisjonene handlet som oftest autonomt og upolitisk og befant seg da utenfor PCP og Intersindicals innflytelse.²³

Husokkupasjonene som fulgte kuppet hadde skapt frykt blant huseiere på tross av at ingen eller få private eiendommer var blitt okkupert. I et forsøk på å lindre frykten vedtok regjeringen i en lov 12. september 1974 som skulle sikre eiendomsretten mot at eierne av tomme hus leide dem ut eller rapporterte og stilte den til statens disposisjon innen 120 dager. Få fulgte loven og i mange tilfeller var det CM'ene gikk rundt og registrerte tomme bygninger. Natten 120 dagersfristen gikk ut var det en rekke okkupasjoner i de største byene; Bare i Lisboa var det ca. 2500 enheter.²⁴ Okkupasjonene var velorganiserte og koordinert av kommisjonene. Nye CM'er var opprettet for registrering av hus og okkupasjonsaksjonen deretter. Kommisjonene utøvte loven slik de tolket den og "[t]he law which was intended to prevent the attack on private property had helped to create the conditions that legitimated the attack".²⁵ Organiseringsbehovet ble stadig mer påtrengende etter hvert som okkupanter ble kastet ut og *Intercommissoes* (Koordinasjons Kommisjoner mellom CM'ene) ble dannet for å styrke deres posisjon i Lisboa og Setubal, blant annet.²⁶ Okkupasjonene som startet 17. februar 1975 vedvarte til april 1975.

Før 1975 hadde det vært noen konflikter på landsbygda over lønn og *saneamento*. Sporadiske okkupasjoner hadde forekommet, men var ikke utbredt før januar 1975. De hadde særlig vært rettet mot udyrket land og kravet var kun for å få rett til jobb. I jordbrukssektoren var graden av samarbeid med myndighetene større enn i andre sektorer. En lov mot økonomisk sabotasje – for eksempel nekting av å dyrke jord, uttak av overdrevent utbytte, eller ubegrunnet konkurs-erklæring – i november 1974, førte til at landbruksarbeiderne forsøkte å jobbe med staten for å avdekke tilfeller. Dette skyldes at Alentejo-området sør for Lisboa var PCPs høyborg og arbeiderne her adhererte til deres moderasjonspolitik. Arbeiderne i Beja og omegn erklærte i desember 1974 sin støtte til regjeringen i et dokument der de foreslo samarbeidshandlinger for å håndheve loven mot økonomisk sabotasje. Dokumentet kunngjorde også at okkupasjon kunne tas i bruk som kampmiddel.²⁷ Brudd

på denne loven kunne føre til at staten gikk inn i det gjeldende firmaet eller eksproprieterte land som var gjenstand for sabotasjen. Det var ingen institusjonell garanti for at landbruksarbeidernes innsatts ble fulgt opp av myndighetene og presset bygde seg opp. I løpet av desember ble de første kollektivene etablert av arbeiderne med hjemmel i sabotaseloven. Den samme loven legitimerte til en viss grad bedrift/fabrikk okkupasjonene også. Den første store okkupasjonsbølgen i landbruket startet i januar som følge av utålmodighet blant arbeiderne ovenfor myndighetene, og frem til slutten av mars 1975 involverte ca. 5000 hektar.²⁸

Radikalisering og samarbeid – den fjerde og femte provisoriske regjeringen

General Spinola var nødt til å gå av som president til fordel for Francisco da Costa Gomes den 30. september 1974. Spinola hadde forsøkt å samle folkelig støtte ved å kalle på "Den stille majoriteten" til å marsjere mot Lisboa for å hindre MFA og PCPs økende innflytelse. COPCON ble mobilisert og enkelte CT'er og CM'er satte opp barrikader langs innfartsårene til byen og avverget marsjen som skulle gjennomføres den 28. september. Som følge av hendelsene gikk MFA inn for en omstrukturering og presset ut Spinola-sympatisører. MFAs politiske rolle ble tydeligere og ledelsens allianse med PCP kom til syne. 11. mars var Spinola og hans tilhengere satt på sidelinjen og i desperasjon forsøkte de å kuppe makten, men feilet.

Siden september var altså styret til MFA allerede omgjort. Med hendelsene 11. mars ble det erstattet med *Conselho da Revolucao* (Revolusjonsrådet), eller CR, som erstattet Juntaen. CR ble supplert av en delegatforsamling fra MFA, og var en institusjonalisering av MFA inn i statsapparatet. Sammen utøvde de den reelle makten i staten. Den fjerde provisoriske regjeringen ble innsatt 14. mars og hadde fortsatt bred representasjon blant partiene, men var i realiteten underordnet Revolusjonsrådet og dermed sterkt preget av kommunistene.²⁹ MFA hadde, for å sitere John Hammond, "officially declared a revolution. (...) The main target was the economy. The new program would nationalize banks, the monopoly groups and basic industries, and expropriate the country's large landholdings for agrarian reform".³⁰ I økonomisk dominerende posisjoner plasserte CR progressive økonomer for å koordinere det nye programmet.

Nasjonaliseringene var svaret mange arbeidere hadde ventet på siden april 1974, fordi det ville styrke deres posisjon i styringen av bedriftene. CR og PCP hadde tatt styringen, men greide ikke å gjennomføre de ønskede reformene. Det var opp til grasrota å implementere dem selv om sentralstyret ikke erkjente det. CT'ene søkte å institusjonalisere seg i bedriftsstrukturene og tok kontroll over prosessen. For eksempel hadde bankarbeidere allerede 11. mars, et-

ter hvert som kuppforsøket utspilte seg, okkupert arbeidsplassene med krav om nasjonalisering og nasjonal kontroll over økonomien. Initiativene kom fra arbeiderne selv. Arbeiderkommisjonene etablerte koordinasjon mellom bedrifter og omorganiserte styrene. Staten fulgte opp med å legitimere arbeidernes direkte aksjoner.

I mars og april økte husokkupasjonene igjen, men denne gangen ble ulike lovforslag for å legalisere okkupasjonene tatt opp i regjeringen. COPCON foreslo å legalisere alle okkupasjonene.³¹ Loven som til slutt gikk igjennom 14. april 1975 tok utgangspunkt i at alle okkupasjonene skulle bli gyldige, men satte så strenge krav at nesten alle likevel ble kjent ulovlige.³² Ifølge Fernando Antunes var dette en "lov mot folket" fordi okkupasjonene var en nødvendighet for de fleste som utførte dem³³ og med loven kunne disse menneskene til og med fengsles.³⁴ CM'ene startet også en institusjonalisering i likhet med arbeiderkommisjonene. Koordinasjonsgrupper ble satt opp mellom CM'ene for å ta en større og mer direkte del i lokalstyringen. Loven møtte massiv opposisjon i områdene rundt og i Lisboa og Porto. CM'ene i SAAL-assisterte nabolag og andre kommisjoner gikk sammen om å kreve legalisering av alle okkupasjoner, at loven ble trukket tilbake, og erkjennelse av CM'ene som selvstyriingsenheter. SAAL som statlig organ måtte ofte konkludere med at direkte "ekspropriasjon" var den mest effektive måten å løse huslyproblemet på.³⁵ Loven ble stående, men okkupasjonene fortsatte.

Kuppforsøket tilspisset situasjonen i landbruket også. Fra mars 1975 så arbeiderne få andre alternativ enn å ta initiativ selv for å løse problemene i landbruket og redusere de store landeierens maktgrunnlag. Tønen i grasrotbevegelsene endret seg og dreide seg ikke lenger om "a vague endorsement of a future agrarian reform nor call for the support of government-led expropriations. It was an unambiguous call to take control of property immediately."³⁶ Den fjerde provisoriske regjeringen var for statlig ekspropriasjon, men var mot okkupasjonene utført av grasrotorganisasjonene, og proklamerte i april sin intoleranse. Slik sett var den andre fasen av okkupasjonene i landbruket en direkte utfordring rettet mot myndighetene.³⁷ Nancy Bermeo konkluderer dette argumentet med at "the fourth provisional government had sought to lead a social revolution but found itself being led instead."³⁸ I etterkant av okkupasjonene søkte myndighetene å ta kontroll over situasjonene med ekspropriasjonslovgivning. Loven kom i stand i juli 1975 og gikk langt i å legalisere okkupasjonene. I motsetning til lovgivningen i forbindelse med husokkupasjonene var det få som falt utenfor landbrukets ekspropriasjonslov – kun 1,9 prosent³⁹ - og *Centros Regionais da Reforma Agraria* (Regionale Agrarreform Sentere), eller CRRRA'er ble stiftet med liknende oppgaver som SAAL hadde i urbane områder. Både SAAL og reformsentrene var statlig serviceytere, men ble i møtet med folk radikaliseret og tok

ofte parti med grasrotorganisasjonene. Okkupasjonene fortsatte utover sommeren 1975 og var til tider direkte assistert av CRRRA'ene.

Muligheten for at grasrotorganisasjonene kunne utfordre myndighetene var takket være MFA og COPCON. Møtet mellom grasrota og COPCON i de utallige konfliktene førte til en radikalisering. COPCON tok ofte siden til demonstranter, okkupanter og streikende arbeidere i konfliktene med myndighetene eller eiendomsieiere. Etter kuppforsøket i mars og MFAs omstrukturering fikk disse radikale elementene stadig større innflytelse. Retorikken til MFA la større vekt på *poder popular* – folkemakt – og lokale selvstyreenheter som CM'ene og CT'ene. Mot slutten av mai 1975 stemte MFA forsamlingen frem en politisk aksjonsplan, eller PAP, som stadfestet at grasrotorganisasjonene hadde en sentral plass i revolusjonen og at MFA måtte søke å skape allianser med alle slike organisasjoner.⁴⁰ 8. juni 1975 vedtok forsamlingen "*Alianca Povo-MFA*" (Alliansen mellom folket og MFA). Blant tiltakene som skulle underbygge alliansen var å sikre rammebetingelser for folkets aktive deltagelse og dannelsen av grasrotorganisasjoner, støtte de ulike formene for selvstyring som var dukket opp, stimulere til opprettelsen av nye, og ordne CM'ene og CT'ene i lokale forsamlinger som skulle danne grunnlaget for regionale- og nasjonale forsamlinger.⁴¹ Dokumentet var en institusjonalisering av en praksis som store deler av COPCON alt hadde utøvd, men stadfestet viljen til samarbeid blant landets maktapparat, og myndighetenes manglende evne til det.

Reaksjon: Den sjette provisoriske regjeringen

Slutten på den fjerde provisoriske regjeringen fant sted når PS og PPD (Populærdemokratene) forlot den etter konflikter over innflytelse. Partiene hadde vunnet valget 25. april 1975, men i regjering hadde de lite å si mot PCP og deres allierte i MFA. Regjeringen som fulgte var PCP-dominert, men hadde liten troverdighet og ikke minst begynte deres allierte i MFA å miste innflytelse til fordel for en koalisjon sentrert rundt en mer moderat fløy tilknyttet PS. Fløyen sentrert rundt COPCON stod også i opposisjon til den femte provisoriske regjeringen på grunnlag av at revolusjonen ikke gikk fort nok frem. Disse to fløyene stod riktignok på hver sin side av regjeringens politikk, men kunne enes om deres motstand mot den. Sammen marginaliserte de kommunistvennlige medlemmer i MFA. Mot dette bakteppet ble både presidenten og regjeringen felt og den sjette provisoriske regjeringen ble innsatt 19. september 1975 med sosialistene og folkedemokratene støttet av MFAs nye flertall. Kommunistene befant seg for første gang siden kuppet i opposisjon og så seg nødt til å alliere seg med de venstreradikale i COPCON og grasrota.

Med tanke på hvor medgjørige den fjerde og den femte provisoriske regjeringen var i forhold til grasrota, var den

sjette sterkt reaksjonær. Charles Downs forklarer situasjonen slik:

the movement was no longer simply a little ahead of the government, but was now in opposition. In their efforts to defend and further gains already made, grassroot organisations began developing greater base level contacts, specific policies, and alternative centers of decisionmaking and power. (...) the center-right coalition regained control of the top state positions, but found itself nearly powerless to act.⁴²

Etter lang tid med kommunistisk innflytelse og radikalisering var byråkratiet og hæren fortsatt fylt med folk som var disponerte for å hjelpe grasrota. Ikke minst gjaldt dette COPCON. Myndighetene sendte ut ordre om å undertrykke grasrotaksjoner, som for eksempel okkupasjoner, men maktapparatet nektet ofte å følge dem. Myndighetene forsøkte å begrense grasrotbevegelsenes rekkevidde, men i konfrontasjoner måtte de ofte trekke seg tilbake. Forsøk på å rettsforfølge husokkupanter skapte reaksjoner og i enkelte tilfeller ble rettslokalet okkupert. To departementer ble okkupert med krav om ministerbytte – ett av departementenes egne arbeidere.⁴³ I november 1975 besatte nærmest 100.000 bygningsarbeidere parlamentet og etter forhandlinger fikk arbeiderne sine krav etterlevd og besettelsen opphevet.⁴⁴ Kommunistene ga nå full støtte til okkupasjonene i landbruket og i samarbeid med CRRRA'ene og arbeiderne økte okkupasjonene i Alentejoområdet til det punkt at det var de mest omfattende i hele revolusjonsperioden.

20. november 1975 gikk regjeringen ut i streik. Streiken begrunnet de i manglende vilkår for å utøve makt effektivt. 25. november okkuperte kommunistiske soldater en flybase og regjeringsvennelige offiserer så dette som en gyllen mulighet for å slå tilbake. I etterkant av 25. november ble over hundre soldater og offiserer i tilknytning til venstresiden arrestert – blant dem var Otelo, lederen for COPCON. Ikke mer enn to uker senere var okkupasjonene i landbruket over, de radikale lederne for reformsentrene fjernet og COPCON oppløst.⁴⁵ SAAL-prosjektene fortsatte, men okkupasjoner var ikke lenger et reelt alternativ. Aksjoner som hadde huset flere tusen familier på noen måneder ble nå del av prosesser i byråkratiet som tok flere år.⁴⁶ Grunnloven som kom i stand i 1976 lot mange spørsmål om selvstyring av kooperativer ubesvart til side. Det som var blitt vunnet under revolusjonen var ikke sikkert ved revolusjonens slutt i 1976.

Sammendrag

Mellom april 1974 og september 1975 ble det innsatt seks provisoriske regjeringer med ulike politiske orienteringer, men med særlig ett fellestrekk: De måtte alle forholde seg til en befolkning utsultet på politisk innflytelse og selvsty-

ring over egne liv. Den politiske konjunkturen i Portugal var en forutsetning for grasrotas valg av strategier og organiseringsformer. På samme måte var grasrotorganisasjonene sentrale for utviklingen og radikaliseringen av statspolitikken.

Gjennomgangen av situasjonen på den statlig politiske arenaen gir et tydelig bilde av hvorvidt grasrotbevegelsene befant seg i samarbeids- eller konfliktposisjon. Kuppet utløste krefter som lot seg vanskelig kue og de første tre regjeringene som var først og fremst opptatt med å konsolidere statsmakta greide ikke å begrense grasrotas fremtreden tross atskillelige forsøk. Etter hvert som myndighetenes politikk ble mer og mer dominert av kommunistene under den fjerde og femte provisoriske regjering, var det enkelte tegn til tilnærming mellom grasrota og staten. Likevel var det samarbeidet med militæret som var mest betydningsfull. Det kan tenkes at grasrota uten hjelp fra COPCON og enkelte aktører i MFA ikke hadde vært så slagkraftige og greid å stå imot PCP, Intersindical og de ulike regjeringene. Til tider stod grasrotorganisasjonene så sterkt at det kan sies at de styrte revolusjonens progresjon gjennom sine aksjoner og myndighetens indirekte legitimering av dem. Grasrota opererte i aller høyeste grad på siden av staten, men hadde det ikke vært for ulike aktører i militæret, andre institusjoner, og organisasjoner, hadde dette mest sannsynlig ikke vært mulig. Når reaksjonen kom var mye terreng vunnet for grasrota og lovgivningen hadde i utstrakt grad alt legitimert det.

Noter

- 1 Lomax, 1983, 126.
- 2 Downs, 1989; Maxwell, 1995.
- 3 Lomax, 1983, 113; Downs, 1983, 151-3; Maxwell, 1995, 30-35.
- 4 Maxwell, 1995, 33.
- 5 Maxwell, 1995, 59.
- 6 Bermeo, 1986, 38.
- 7 Maxwell, 1995, 56-7.
- 8 Nancy Bermeo bruker termene sosial og politisk revolusjon (nevnt over) som et skille for å illustrere forholdet til eiendom, en politisk revolusjon endrer ikke eiendomsforholdene. Bermeo, 1986, 3-4.
- 9 Saneamento er det portugisiske ordet for utrensing. I denne sammenheng skal det ikke forstås som annet enn at de som støttet kuppet ble fjernet fra sentrale posisjoner og mistet innflytelse.
- 10 Hammond, 1988, 77-8.
- 11 Hammond, 1988, 82.
- 12 Rodrigues, Barradas, Novo, Barata, et.al., 1994, 46-47.
- 13 Downs, 1989, 18. For vitnesbyrd om disse første okkupasjonene se Rodrigues, Barradas, Novo, Barata, et.al., 1994.
- 14 Downs, 1989, 153.
- 15 Vekslingsraten er fra 1978. Escudoen kan ha vært mer verdt i 1974, men ikke betydelig.
- 16 Hammond, 1988, 78.
- 17 Logan, 1983, 144.
- 18 Ferreira, 1975, 23.
- 19 Downs, Charles, 1989, 19.
- 20 Hammond, 1988, 93; Downs, 1989, 20.
- 21 Hammond, 1988, 93.
- 22 Lomax, 1983, 116-7.
- 23 Bermeo, 1986, 81-2.
- 24 Downs, 1983, 163.
- 25 Downs, 1983, 163.
- 26 Downs, Charles, 1989, 23, 39.
- 27 Amaro, 15.02.75, 8-10.
- 28 Bermeo, 1986, 50, 55.
- 29 Hammond, 1988, 144.
- 30 Hammond, 1988, 142.
- 31 Downs, Charles, 1989, 26.
- 32 Antunes, 08.05.75, 34; Downs, 1989, 26.
- 33 De fleste som utførte husokkupasjoner bodde i brakkenabolag eller nabolag som var blitt neglisjert og manglet grunnleggende infrastruktur som kloakksystem og innlagt vann.
- 34 Antunes, 08.05.75, 35.
- 35 Ferreira, 1975, 31-33.
- 36 Bermeo, 1986, 64.
- 37 Bermeo, 1986, 68-9.
- 38 Bermeo, 1986, 71.
- 39 Bermeo, 1986, 73.
- 40 Downs, 1989, 28.
- 41 MFA, *Alianca Povo-MFA*, <http://www1.ci.uc.pt/cd25a/wikka.php?wakka=poderpol17>
- 42 Downs, 1989, 30.
- 43 Downs, 1989, 31-2.
- 44 Maxwell, 1995, 156.
- 45 Bermeo, 1986, 79.
- 46 Downs, 1989, 197.

Litteraturliste:

- Amaro, Jose, "Como Nasceram ocupacoes de terras no Alentejo", *O Seculo Ilustrado*, 15.02.75, n° 1936: 8-13, 59.
- Antunes, Fernando, "Ocupação de casas: o povo contra a lei", *Vida Mundial*, 08.05.75, n° 1860: 34-40.
- Bermeo, Nancy Gina, *The Revolution within the Revolution: Workers Control in Rural Portugal*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, (1986).
- Downs, Charles, *Revolution at the Grassroots: Community Organisations in the Portuguese Revolution*, Albany: State University of New York Press, (1989).
- Downs, Charles, "Residents' Commissions and Urban Struggles in Revolutionary Portugal" i Lawrence S. Graham & Douglas L. Wheeler, red., *In Search of Modern Portugal: The Revolution and its Consequences*, Madison: University of Wisconsin Press, (1983).
- Ferreira, Vitor Matias, *Movimentos sociais urbanos e intervenção política: a intervenção do SAAL (Serviço Ambulatório de Apoio Local) em Lisboa*, Porto, (1975).
- Hammond, John, *Building Popular Power: Workers' and Neighborhood Movements in the Portuguese Revolution*, New York: Monthly Review Press, (1988).
- Logan, John R., "Worker Mobilization and Party Politics: Revolutionary Portugal in Perspective" i Lawrence S. Graham & Douglas L. Wheeler, red., *In Search of Modern Portugal: The Revolution and its Consequences*, Madison: University of Wisconsin Press, (1983).
- Lomax, Bill, "Ideology and Illution in the Portuguese Revolution: The Role of the Left" i Lawrence S. Graham & Douglas L. Wheeler, red., *In Search of Modern Portugal: The Revolution and its Consequences*, Madison: University of Wisconsin Press, (1983).
- Maxwell, Kenneth, *The Making of Portuguese Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press (1995).
- MFA, *Alianca Povo-MFA*, Centro de Documentacao do 25 de Abril, <http://www1.ci.uc.pt/cd25a/wikka.php?wakka=poderpol17> (Oppsøkt 27.05.2008).
- Rodrigues, Francisco Martins, Ana Barradas, Ângelo Novo, António Barata, et.al., *O futuro era agora: o movimento popular do 25 de Abril*, Lisboa: Dinossauro, (1994).

Farvel til fortiden

Av Erling Fossen, forfatter og samfunnsdebattant

I forrige nummer av *Fortid* analyserte Geirr Olav Gramm debatten som startet i kjølvannet av min kronikk, «Motstand glorifiseres», i *Aftenposten* 13.12.08. Det er hyggelig at noen bruker tid og krefter på å samle trådene i en opphetet og tildels sprikende debatt, derfor vil jeg hjelpe GG (ikke å forveksle med Gregers Gram) til å komme på sporet av noe interessant.

Gram sliter med å se min posisjon fordi jeg ikke skriver nøyaktig det samme i mine 15 debattinnlegg og skriver: «I begynnelsen sa han at motstandskampen blir glorifisert og at den sterke interessen for krigen må ta slutt, nderveis var han opptatt av problemene med å få finansiert ny forskning, og han endte opp med at det må skapes et nytt og nyansert syn på okkupasjonshistorien». Nå er vel ikke dette motstridende posisjoner, men snarere gjensidig utfyllende. De kan til og med oppsummeres i en setning: Ny forskning må til for å skape et nytt og nyansert syn på okkupasjonshistorien slik at glorifiseringen opphører. Verre er det ikke å sammenføre mine ulike posisjoner.

Mitt utgangspunkt er veldig enkelt. Norge befinner seg fremdeles i en postkolonial tilstand. Som alle postkoloniale nasjoner konstruerer vi myter om vår overlegenhet, som skal dekke over dette faktum. Fellesnevneren for våre nasjonale myter er fortellingen om det overlegne naturfolket. Ikke minst har myten om «gutta på skauen», som nærmest vant 2. verdenskrig på egen hånd, vært korallrevet som nordmenn hele tiden søker tilbake til. Norge har få sterke identitetsmarkører. 500 år som koloni under våre naboer har tvunget norske historikere til å konstruere den norske identiteten basert på en spikersuppe bestående av to små spikre: vikingene og «gutta på skauen». Anført av Ernst Sars og P. A. Munch ble 400 år med dansketid forsøkt visket ut ved å knytte den nasjonale frigjøringskampen direkte til vikingtiden. Vikingenes uovervinnelighet ble nemlig videreført latent i cellestrukturen hos den norske bonden som aldri lot seg kue av danskene. I moderne tid er det kun myten om «gutta på skauen» heltmodige innsats under den 2. verdenskrig som fungerer som sterk identitetsmarkør.

Skal vi ut av den postkoloniale tilstanden må vi innrømme sannheten. På samme måte som en alkoholiker må innrømme at han er alkoholiker, før en oppstigning til et nor-

malt liv kan starte, må også en nasjon gjennom en slik selvransakelse. Ved inngangen til 2. verdenskrig var ikke Norge en nasjon, men et knallhardt klassesamfunn. Miséren startet da Arbeiderpartiet sviktet sitt land fordi de bevisst rustet ned og la landet åpent, selv om alle kunne se at Tyskland rustet seg til krig. Regjeringen Nygaardsvold skulle vært stilt for riksrett etter krigen. Norge må innrømme at den norske motstandsbevegelsens aktiviteter under den 2. verdenskrig kun utgjorde nålestikk mot den tyske okkupasjonsmakten og ikke forkortet krigen med så mye som to sekunder. Hvorfor er det for eksempel ingen som forteller at tungtvannet som skulle sprenges ved Tinnsjøen faktisk kom fram til Berlin, men ikke ble brukt til å lage atomvåpen? Langt viktigere for tyskerne var at nær sagt hele det norske næringslivet produserte råstoff til den tyske krigsmaskinen. Det er heller ikke slik at 98% av det norske folk aktivt støttet motstandsbevegelsen, slik Kjalkan Sønsteby påsto i et debattinnlegg mot meg. Antageligvis har LO-høvdingen Konrad Nordahl rett i når han antyder at 80% var indifferente (ga faen), 10% var overløpere, mens 10% produserte motstand.

Skylden for at Norge fremdeles lever i en postkolonial tilstand tilhører historikerstanden. Med unntak av noen spede marxistiske forsøk, er det å være historiker i Norge ensbetydende med å bidra til mytedyrkende nasjonsbygging. Når hjemmefronten har fått lov til monopolisere framstillingen av den norske krigsinnsatsen er det i nært samarbeid med historikerstanden, representert ved Magne Skodvin og hans skole. Nå som også Skodsvins elever er modne for gamle hjemmet får vi håpe at de yngre historikere kaster sine nasjonale lenker. Det er på tide at vi som nasjon får vite hva som egentlig skjedde under krigen. Det er tid for sannhet.

Krigen på nytt

Av Geirr Olav Gram, master i historie, UIO

Det gleder meg at Erling Fossen har kommentert min artikkel "Erling Fossen i krigen" i *Fortid* nr. 2-2009. Min motivasjon for å analysere vinterens runde av debatten om okkupasjonshistorien var den store variasjonen av reaksjoner som kom på utspillene til Fossen. Mange ble bare forvirret, noen mente han hadde rett, mens andre som ikke var enig med ham i sak, mente at hans rolle som rabulist var viktig for norsk debattklima. Fremfor alt klarte han å provosere. Verdien av utspillene til Fossen kan først og fremst vurderes etter i hvilken grad han bidro med nye perspektiver for å bearbeide krigen som historisk hendelse.

Intensjonen til Erling Fossen er å bidra til en annen okkupasjonshistorie, slik han understreker i innlegget her i *Fortid*. Det er en god intensjon, og i utgangspunktet ville han kunne få støtte fra academia, media og tidsvitner fra krigen. Problemet er at Fossen har skiftende verdistandpunkter og generaliserer om okkupasjonshistorien basert på en tabloid bruk av fakta. Resultatet blir en argumentasjon som er nesten umulig å forholde seg til på en seriøs måte.

Fossen mener at jeg sliter med se hans posisjon og at hans ulike posisjoner er forenelige. Da virker det som Fossen har glemt hva han har uttalt tidligere. Kronikken som startet debatten var "Motstand glorifiseres" (*Aftenposten*, 13.12.08) hvor Fossen skriver: "Hvert eneste skudd som ble avfyrt på norsk jord under 2. verdenskrig er nå dokumentert opptil flere ganger. Vår besettelse av denne krigen må få sin slutt." Først i et senere innlegg tar han til orde for mer forskning. Det blir en selvmotsigelse. Senere krever han en fremstilling som opphever skillet mellom dem som var på rett og gal side under krigen. Det er dette han har hevdet er en "nyansert" okkupasjonshistorie med mange grunnfortellinger. Et slikt forutinntatt verdistandpunkt er ikke forenelig med verken historiske fakta eller historievitenskapelig praksis. Så langt debatten i vinter.

Her i *Fortid* skriver Fossen at Norge befinner seg i en postkolonial tilstand og derfor konstruerer myter. Jeg synes det kan være interessant å diskutere om kulturelle trekk påvirker historieskrivningen. Tidligere har den heroiske fortellingen om "gutta på skauen" tatt oppmerksomheten bort fra smertefulle kapitler som deportasjonen av de norske jødene. Derfor er det nødvendig at de "glemte" fortellingene får større oppmerksomhet, og dette kan forandre grunn-

fortellingen i okkupasjonshistorien. Men om Norge skulle befinne seg i en postkolonial tilstand, endrer det ikke den rollen motstandsbevegelsen hadde under krigen.

Historikerne har i lang tid hevdet at motstandsbevegelsen hadde liten militær betydning for utfallet av krigen. Både den sivile og den militære motstandsviljen hos nordmenn var likevel avgjørende, både for å stå imot forsøk på nazifisering og for å hjelpe forfulgte personer og grupper slik som de norske jødene. Argumentasjonen til Fossen blir tabloid når framstillingen av den militære motstanden alene brukes til å trekke konklusjoner om hva som skjedde under hele krigen i Norge, og i tillegg karakterisere hvordan okkupasjonshistorien er blitt skrevet av historikerne. I det hele tatt får historikerne hard medfart av Fossen siden de får hele skylda for at Norge er i "den postkoloniale tilstanden". Dersom det norske historiefaget kun har handlet om mytebygging, vil jeg fraråde Fossen å lytte til de yngre historikerne som vil skrive om okkupasjonshistorien. De er nemlig påvirket av eldre forskning.

Fremfor alt formidler Fossen populære myter om krigen som historikerne i lang tid har tilbakevist. Argumentasjonen til Fossen kunne blitt interessant om han hadde hatt bedre kunnskap om de aktuelle spørsmålene i den akademiske debatten om okkupasjonshistorien. Da ville han hatt mulighet til å formulere nye perspektiver for å bearbeide krigen som historisk hendelse. I stedet ble debatten kaotisk og uten fokus på problemstillingene som driver forskningen fremover. Det viktigste Fossen bidro til var trolig at okkupasjonshistorien ble diskutert som et samlet felt fremfor i lys av enkelthistorier. Debatten aktualiserte også behovet for en styrket forskningsinnsats i okkupasjonshistorie i årene fremover. Et eget professorat på dette feltet ved Universitetet i Oslo er nødvendig. Men for all del: Ikke gi det til by-doktor Fossen.

Imperium. Imperialisme

KOSELLECK ET AL.

Bind I i Begreper i historien, red./oversetjing, Helge Jordheim

Unipub AS, Oslo, 2008

Dette er, som den lynande skarpe fortidlesar nok allereie har lagt merke til, ei bokmelding som kjem heile eitt år for seint. Sidan tittelen på utgjevinga kling så fint i lag med tema for *Fortid* nr. 0309, har meldinga likevel snike seg inn til tross for sin litt manglande aktualitet.

Imperium. Imperialisme er opphavleg del av åttebindsverket *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, gjeve ut under det redaksjonelle overoppsynet til Reinhart Koselleck, Otto Brunner og Werner Conze i perioden 1972-92. I norsk oversetjing utgjer teksten fyrste bind i bokserien *Begreper i historien*, ein bokserie som har sete seg som mål å introdusere omgrepshistorie som forskning, enkeltstudium, teori og metode for eit norskspråklig publikum. Dei planlagde binda i serien skal forutan imperium og imperialisme, ta føre seg verda (kjem aug.09, føreord av Erling Sandmo), stat, revolusjon, helse/sunnheit og historie, alle saman omgrep som er yttarst sentrale i vårt referanseapparat til omgjevningane rundt oss. Kvart bind skal bestå av eit klassisk verk eller studie oversatt til norsk, introdusert av ein norsk fagperson med spisskompetanse innafor kvart respektive felt. Denne har også som ansvar for å oppgradere og fylle att svarte hol i den originale teksten, dersom han skulle vise seg å ha slike. Det er forresten ikkje berre omgrepshistorie i form av Kosellecks tradisjon som skal presenterast i serien, men også andre tradisjonar som ikkje naudsyntvis refererer til seg sjølv som omgrepshistoriske, men som likevel kan seiast å arbeide etter omgrepshistoriske prinsipp.

Imperium. Imperialisme vert innleia av

Iver B. Neumann og Helge Jordheim, sistenemnde er også redaktør og oversetjar for serien. I innleiinga teiknar Neumann og Jordheim opp generelle trekk ved omgrepshistorie og omgrepshistorisk teori og metode med utgangspunkt i Reinhart Koselleck, før dei rundar av med ein gjennomgang av imperieomgrepets historie. Resten av boka består av den oversette imperium/imperialismeartikkelen frå *Geschichtliche Grundbegriffe*. Artikkelen vert innleia med ei kort avklaring i høve til korleis *imperialisme* er avleidd frå det latinske *imperium*, som i si opphavlege form var eit rettsleg omgrep som med tida også fekk eit ikkje-rettsleg meningsinnhald. Det ikkje-rettslege omfatta mellom anna tendensen til maktutviding med verdsherredøme som mål. Med imperialismeomgrepet vart så dette ikkje-rettslege rive laus frå det rettsleg definerte imperieomgrepet. Imperialisme let seg lett fylle med politisert innhald og viste seg anvendeleg som eit omgrep som streka under det illegitime ved den ideologien som låg til grunn for eit maktutvidande politisk program.

Denne korte innleiinga inneheld stort sett all informasjonen ein vil finne om desse to omgrepa dersom ein slår opp i eit av dei store norske leksika. At vår artikkel sjølv sagt ikkje stoppar her, men utbroderer omgrepa på dei følgjande 100 sidene, demonstrerer betydninga og viktigheita av ei historisk tilnærming til omgrep som har slik ein sentral posisjon i våre forsøk på å forklare samtidens verdtsordning og utviklinga som har leia opp mot denne. Artikkelen viser oss imperieomgrepet slik det vart nytta før det moderne imperialismeomgrepet vart etablert. Vidare får me stifte kjennskap til im-

perialismens forskjellige drakter i delartiklar som tek føre seg dei nasjonale imperialismane, imperialisme på tysk, samt imperialismens politiske økonomi, før boka vert rundt av med eit blikk framover.

Denne utgjevinga kan sjølv sagt vurderast både som ei enkeltutgjeving, altså som ein publikasjon viss mål er å greie ut om imperium og imperialisme som omgrep i historias laup, og som ei utgjeving viss meining er å presentere omgrepshistoriske perspektiv og arbeids- og tenkemåtar. I begge fall må utgjevinga seiast å kome i mål. Som enkeltutgjeving berer sjølv sagt boka preg av at artikkelen frå *Geschichtliche Grundbegriffe* kom ut i 1982 og at han derfor manglar ein tekstbete som dekkjer åra fram til 2008. Føreordet til Neumann og Jordheim gjer imidlertid i stor grad opp for dette tidsgapet, men å vie litt meir plass til "postmodernismens" tilnærming til desse omgrepa kunne kanskje vore ein idé. Ein annan merknad i høve til den oversette artikkelen er at den andre delartikkelen som tek føre seg imperieomgrepet fram til utviklinga av imperialismeomgrepet går rasande fort gjennom svingane frå Romerrikets dagar via middelalderens til ei ferdig utgreidd nytid på berre seks sider. Som del av *Begreper i historien* fungerer utgjevinga som eit grundig og tilgjengleggjerande spadetak i retning av å presentere omgrepshistoriske verkty og perspektiv for det norske publikum. Redaktør, Helge Jordheim, skal dessutan ha ros for arbeidet med å gjere den norske språkdrakta behagleg og nærast fri for lange, berykta og frykta "tyske" setningar.

Nina Maria Rud,
masterstudent i historie, UIO

Samfunnsliv i steinalderen

HÅKON GLØRSTAD

Nære ting fra en fjern fortid

Universitetsforlaget, Oslo 2008

Nære ting fra en fjern fortid formidler funn fra utgravningene som ble foretatt på Svinesundhalvøya i forbindelse med utbyggingen av den nye E6 mot Sverige. Boplassene som ble avdekket under utgravningen tilhørte Nøstvedtkulturen, en jeger- og fangstkultur fra tidlig norsk steinalder. Kulturen skriver seg fra perioden mellom 6300 og 4600 før Kristus, og vi kjenner den utelukkende gjennom gjenstandsmateriale. *Nære ting fra en fjern fortid* er en interessant og helhetlig framstilling av perioden.

Det er interessant hvordan Glørstad bruker de utgravde gjenstandene til å utforske hva som skaper et samfunn, og hva som binder samfunn sammen. Han utfordrer også våre forestillinger om steinalderen som en brutal og primitiv urtid. Leseren blir presentert for steinaldersamfunnet i sin fulle bredde. I Glørstads versjon framstår livet i steinalderen som fjernt fra vårt eget, uten at det av den grunn framstår som primitivt. Boka byr på interessante diskusjoner rundt alt fra håndverk og hushold til de forskjellige samfunnsformene som eksisterte i norsk steinalder.

Teoribruken er en av bokas sterke sider. Antropologiske teorier er forklart på en måte som er rask og enkel, men som likevel gir leseren innblikk i hvordan arkeologene tolker gjenstandsmaterialet. I stedet for å presentere en ferdig tolket historie, lar Glørstad leseren bli med i arkeologenes tolkningsprosess. Slik forstår vi hvordan løseverne arkeologiske funn kan tolkes som del av et større samfunn. På denne måten blir nettopp tingene satt i sentrum, akkurat som boktittelen har varslet om. Dette er en god måte å kommunisere med leseren på, noe som også underbygges med en

jevnt over god og bevisst bruk av illustrasjoner.

Fokuset på tolkning er understreket ved valg av forsideillustrasjon. Ved første øyekast ser forsidebildet ut til å vise redskaper fra steinalderen. Om vi ser litt nøyere etter, ser vi likevel at dette ikke er tilfellet. Illustrasjonen viser kunstneren Jon Gundersens *tolkning* av perioden, akkurat slik arkeologenes framstilling av steinaldersamfunnet er en tolkning av arkeologiske gjenstander.

Boka ser ut til å være rettet mot en leser som i noen grad er vant til faglitteratur, men som ikke er spesialist på verken arkeologi eller steinalderen som periode. Stort sett treffer formuleringene målgruppen godt. Enkelte ganger veksles det likevel for fort mellom svært grundig forklaring av begreper, og et tungt språk spekket med fagord og angloismer. I en del tilfeller ser forfatteren ikke ut til å ha et bevisst forhold til hvilke ord som ansees som forståelige, og hvilke som er vanskelige nok til å behøve forklaring.

Likevel er det herlig å se en bok om steinalderen som så tydelig er innstilt på å formidle materialet. Boka er interessant lesning for oss som ikke er eksperter på perioden, og grundig nok til også å holde på interessen til den mer kunnskapsrike leser. Alt i alt er *Nære ting fra en fjern fortid* et godt stykke formidling. Både teorien og gjenstandene er gjort håndgripelige, og leseren blir presentert for en god historie. *Nære ting fra en fjern fortid* er rett og slett underholdende lesning.

*Marthe Glad Munch-Møller,
masterstudent i historie, UIO*

Ei stormakt sitt fall

OLLE LARSSON

Stormaktens sista krig:
Sverige och stora nordiska kriget 1700-1721

Historiska Media, Lund, 2009

Sverige sin relativt korte periode som stormakt i Europa, frå rundt andre halvdel av 1600-talet og fram til byrjinga av 1700-talet, er kanskje ikkje eit av dei mest kjende emna for nordmenn som ikkje har ei spesiell interesse for tidleg moderne historie, iallfall ikkje i like stor grad som i vårt naboland i aust. Dette er eitt av dei klassiske tema i svensk historieskriving, omtrent som året 1814 her i Noreg eller den engelske borgarkrigen hos britiske historikarar. Korleis dette riket langt oppe i det høge nord klarte å opparbeide seg ein stormaktsposisjon i Europa rundt midten av 1600-talet, for så å stige ned att i "andredivisjon" av europeiske statar vel 60 år seinare, har oppteke fleire generasjonar av historikarar, faktisk omtrent heilt sidan Karl XII fekk ei kule gjennom hovudet utanfor den omlægra Fredriksten festning ein novemberkveld i 1718.

Det at denne perioden enno er eit sentralt tema i den svenske nasjonale historieskrivinga vert gjenspegla av at det stadig vekk dukkar opp bøker om denne perioden, nærast ein eigen svensk "stormakt-industri" (for å bruke eit omgrep som ikkje må misforståast i alt for stor grad) av eit stadig veksande tårn med meir eller mindre populærvitenskapleg litteratur av ulik kvalitet.

Eitt av dei siste bidraga i denne litteraturen er historikaren Olle Larsson si bok om Sverige og Den store nordiske krig, dette siste store oppgjeret mellom dei gamle arvefiendane i Norden: Danmark-Noreg og Sverige. Denne konflikten enda med at Sverige mista både sitt overherredøme

rundt Østersjøen og stormaktstatus i Nord-Europa på kostnad av den nye store aktøren i Europa: Russland. Boka tek altså for seg Sverige si historie under desse 20 åra som krigen varte. Hovudfokuset her er naturleg nok krigen, men forfattaren har eit mål om å gi ei meir heilskapleg skildring av krigen og kva for konsekvensar den ambisiøse utanrikspolitikken til ein tenåringskonge fekk for store delar av den svenske og finske befolkninga. I forordet skriv han at han

med kriget i fokus velat skildra livet i den svenska stormakten under de dryga tjugo år som konflikten pågick. De långa marschern, fältslagen och livet i fält löper som en röd tråd genom berättelsen men även villkoren för de människor som levde i skuggan av kriget lyfts fram. Vilken roll spelade religionen? Hur försökte statsmakten få människorna i riket att ställa upp på den förda politiken? Hur påverkades befolkninga av den pestepidemi och de missväxter som drabbade landet under krigsåren?

Larsson byrjar si historie med å gjere greie for korleis den svenske "stormakten" byrja å ta form frå andre halvdel av 1500-talet, som følgje av ein meir ekspansiv politikk retta mot det austlege Europa. Larsson trekkjer særleg fram kong Gustav Adolf si innblanding i Trettiårskrigen (1618-48). Som følgje av den uovervinnelege og omsynslause svenske hæren sine sigrar og herjingar på kontinentet kunne Sverige hauste fruktene ved

freden i Westfalen i 1648. No kom store delar av den tyske Austersjøkysten i svenske hender (Vorpommern med Rügen, delar av Hinterpommern med Stettin, Wismar i Mecklenburg), samt biskopdøma Bremen og Verden sør for Danmark. I 1645 vart også Gotland, Ösel, Jämtland og Härjedalen svenske område, og etter freden i Roskilde i 1658 var den svenske staten på toppen av si makt. Då den svenske hæren marsjerte over det slagte Store og Lille Bält og truga sjølvaste København måtte Danmark avstå Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm og Bohuslän, samt Trondheims len (Romsdal, Nordmøre og Trøndelag) som svenskane rett nok berre fekk behalde i to år.

Etter dette bremsa den svenske ekspansjonen opp. Etter Den skånske krig (1675-79) mellom Sverige og Danmark, som ikkje førte til store endringar, fekk ein ein tjuårsperiode med fred i Norden før erkerivalane igjen braka saman. Larsson viser her korleis det svenske stormaktsveldet vart bygd opp gjennom ein hundreårsperiode prega av nærast kontinuerleg krigføring, og den territorielle ekspansjonen som dette følgde med seg, der dei store taparane var Danmark, Russland og Polen.

Forfattaren har her utelete lengre teoretiske diskusjonar om vilkåra for den svenske staten sin vekst utover 1600-talet i samband med meir generelle samfunnsendringar i Europa, samt forholdet mellom krig og statsvekst, som bøker av meir akademisk art omkring dette emnet er så fulle av i sine innleiingskapittel. Eg tenkjer då særleg på teorien om Europa

i denne perioden opplevde ein ”militær revolusjon”, ein teori som Michael Roberts, den store engelskspråklege ekspertten på svensk stormaktstid, formulerte for vel femti år sidan, og som framleis har ein del tilhengjarar. Forfattaren kunne nok ha via meir merksemd til dette, men med tanke på at denne boka er meint å vere ei bok primært om den store nordiske krig for eit meir allment publikum fungerer det greitt.

Før Larsson tek til med sjølve konflikten, tek han seg plass til å gjere greie for oppbygginga og utviklinga av dei politiske institusjonane i både Sverige og dei baltiske provinsane utover 1600-talet, og kjem her inn på litt av det som vart etterlyst i førre avsnitt. I både svensk, dansk og norsk historieforskning omkring dei tidleg moderne nordiske statane er det særleg eitt omgrep som går att, nemleg ”maktstaten”. Dette omgrepet skal forståast som ”en stat som utövar stark kontroll över sina undersåtar genom en kraftig utbyggd kontrollapparat. En fullt utvecklade maktstat har möjlighet att utan samtycke från befolkninga ta ut de resurser den anser sig behöva för att täcka sina behov.” (s. 38) Dette tradisjonelle synet meiner Larsson må nyansest, og han trekkjer fram den politiske kulturen i det svenske riket, som ifølge han innebar ei stor grad av deltaking frå dei lågare sjikta i samfunnet òg: Både på lokalt plan, der han nemner tinget som ein av dei viktigaste møteplassane mellom folk og øvrigheit, på regionalt nivå, der futen og landshövdingen spelte ei viktig rolle i kontakten mellom sentralmakta og lokalsamfunnet, og sist men ikkje minst på den svenske riksdagen, der bøndene var representert. Desse arenaene gjer at eit tradisjonelt maktstatsperspektiv ikkje er tilstrekkeleg for å skildre forholdet mellom folk og øvrigheit. ”Det vore felaktigt att beskriva relationen som en envägs-kommunikation där staten dikterade villkoren och folket hade att lyda. I

stället handlade det om en dialog, en interaktion, mellan folk och överhet där krav och motkrav mötes och lösningar söktes i samförstånd.” (s. 39-40) Alt i alt presenterer Larsson her ei viktig nyansering av det tradisjonelle synet på den tidlegmoderne staten, sjølv om han ikkje er den første historikaren til å påpeike dette.¹ Det er likevel verd å påpeike at riksdagen mista si betyding med innføringa av eineveldet i 1682.

Hovuddelen av boka handlar deretter om Sverige si rolle under Den store nordiske krig. Larsson tek oss med på ei reise saman med den svenske hæren gjennom store delar av det nordlege og austlege Europa år for år, og han tek for seg alle aspekt ved denne tju år lange konflikten. Først og fremst er det dei store og avgjerande slaga denne krigen er kjend for, og Larsson skildrar påkjeningane og dei umenneskelege lidningane som soldatane opplevde på slagmarka, i hovudsak basert på soldatane sine egne dagbøker, henta frå det klassiske verket *Karolinska krigares dagböcker*.

Den største styrken ved Larsson si handsaming av denne krigen er likevel det som går utanfor sjølve krigshandlingane. Som nemnd skriv han innleiingsvis at han også freistar å få fram dei meir gløynde aspekta ved krigen, og det mest interessante ved boka er nettopp det som handlar om korleis livet utarta seg for dei menneska som verkeleg vart råka av den eineveldige kongen sin ekspansive politikk. Skildringa av livet til den vanlege soldat under dei lange marsjane, dei marerittaktige slaga, sjukdomsherjingane i militærleirane og ikkje minst forholda for dei tusenvis av soldatane og sivile som hamna i krigsfangenskap i Russland, og som kanskje ikkje skulle få sjå att ektefelle og familie på tiår, om i det heile tatt, gir denne historia eit meir menneskeleg preg som elles druknar i all politikk, alliansar og strategiar.

I tillegg til dette får vi eit innblikk i korleis dei som levde ”i *skuggan av krigen*” opplevde desse krigsåra, alle dei kvinnene som måtte ta vare på familien og drive garden medan ekte mannen var ein stad på dei austuropeiske slettene, uvisse om han framleis var i live, korleis dei strevde under uår og dårlege avlingar, pestepidemi- ar og eit stadig hardare skattetrykk frå regimet. Sist men ikkje minst er kapittelet ”Det svenska Israel”, om krigspropagandaen i Sverige under krigen, interessant lesing. Staten sine tiltak for å legitimere dei store offera, både i form av økonomiske ressursar og menneskeliv, som den svenske befolkninga måtte bere, og særleg preikestolen si rolle som propagandainstrument, er tankevekkande i ei verd som framleis ikkje ser ut til å bli særleg meir fredeleg med det første.

Alt i alt er *Stormaktens sista krig* ei spanande, givande og lettlest bok som gir eit godt bilete av ein viktig og fascinerande periode i svensk, nordisk og europeisk historie som kanskje ikkje er så altfor godt kjend. Vi får eit innblikk ei tid som er ganske fjern frå dei fredelige tilstandane som vi er så vant til i Norden, og minner oss på om at også dette hjørnet av verda ein gong var heimsøkt av krigspøkelset.

*Eyvind York,
masterstudent i historie, UiB*

Note

- 1 Sjå m. a. den svenske historikaren Jan Glete si bok *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660* for ein grundigare gjennomgang av emnet.

Utførlig om forbruk

CHRISTINE MYRVANG

Forbruksagentene:
Slik vekket de kjøpelysten

Pax Forlag, 2009

Fremveksten av dagens forbrukssamfunn har vært en lang og sammensatt prosess fra den andre industrielle revolusjon til dags dato. Masseproduksjonens og masseforbrukets begynnelse i Norge skriver seg fra årene rundt inngangen til det 20. århundre. Denne begynnelsen markerte startskuddet for den formative perioden i norsk forbruksutvikling og -kultur. *Forbruksagentenes* formål er å beskrive de sentrale utviklingstrekkene frem til fullbyrdelsen av forbrukssamfunnet, eller med Myrvangs ord, utviklingen mot: «Cirka 1960 – slutten på en begynnelse».

Boken innleder med en grundig begrepsavklaring vedrørende termene "konsument" og "forbrukersamfunn". Den tar for seg historiske perspektiver og bakgrunnsinformasjon for å bedre få plassert både produsent og forbruker i en helhetlig kontekst. Forbrukerens kjønns-, stands- og borgerrolle viser til forskjellige historiske forståelser av hver enkeltpersons ønsker og plikter. I sin borgerrolle skulle forbrukeren handle norske varer for å sikre norske arbeidsplasser og handelsbalanse. Fordi kvinnen stod for 80-90% av innkjøpene, ble hun gjerne omtalt som husholdningens "finansminister". Etter å ha lagt et historisk fundament beveger boken seg over til hovedaktørene, "forbruksagentene". Selv om begrepet gir lyssky og hemmelighetsfulle assosiasjoner blir det ganske enkelt brukt om grupper eller individer som søker å sette en levestandard eller skape et behov. Med en så vid definisjon faller både Henry Ford og LO inn under termen "forbruksagenter" hos Myrvang. Hovedagentene er imidlertid

de profesjonelle, de som får deg til å føle at du trenger noe. Myrvang bruker Thorstein Veblens skille mellom industri og business; førstnevnte produserer varer, sistnevnte kunder. Business danner også en underskog av "sløsende" mellomledd som jobber for å skape og kapre kunder.

Reklamepsykologene var en av gruppene som vokste frem på 1920-tallet etter frøet var sådd på 1870- og 1880-tallet. Reklamen ble forsøkt vitenskapeliggjort av datidens psykologer. Det gjaldt å finne de mekanismene som automatisk førte til salg. Mennesket var i datidens øyne en «organisk maskin». Å suggerere og propagandere for å få brukeren til å støtte sin sak var da også utbredt og akseptert, både for salg av varer og politiske budskap. Gjennombruddet kom under første verdenskrig, og motforestillingene først etter Goebels og nazistenes fremmarsj. For å bruke reklamepsykologien på en mest mulig effektiv måte kom markedsteknologene inn i bildet. Disse forsøkte å kvantifisere forbrukermassen. Ved å føre statistikk over inntekt, husholdningsstørrelse og liknende ble reklamen bedre tilpasset og ikke minst var det god reklame for *reklamen*. Med oversikt over eventuelle forbrukere ble det enklere for reklamebransjen å skaffe seg arbeidsgivere. Det var også dette som ga startskuddet for Gallup-testing og politiske meningsmålinger. For å selge varen ble også butikkrommet en salgsarena. Salg over disk måtte vike for det åpne butikkrom og utstillingsvinduet magi. Selgers atferd ble også satt under lupen. Det var ikke bare butikkbetjenter som stod for en person-

lig salgsformidling. Kjendis-husmødre fikk et viktig janusansikt i dette salgssystemet. De skulle på den ene side veilede til det beste produktet og hvordan man skulle ta i bruk nye teknologiske fremskritt. På den andre side fungerte de som merkevarebyggere. Husholdningsutstillinger mottok dyrt utstyr mot reklame. Kjente husmødre ga ut kokebøker hvor de anbefalte spesielle merkevarer mot økonomisk kompensasjon. Myrvang omtaler i så måte disse husmødrene som "markedsdiplomater", som ga både forbruker og produsent effektiviseringstips.

Mote- og designvirksomheten er et av de fremste kjennetegnene ved forbrukskulturen. Moten var da som nå ikke ment for å vare. Som Myrvang påpeker ligger det i motens natur å være omskiftelig. Den moteforretningen som var den første med de nye snittene fra Paris kunne tjene gode penger, og den som var for sen fikk svi. Med forbrukssamfunnets fremvekst skiftet også synet på forbrukskreditt. Kreditten hadde før vært et onde sett med handelsstandens øyne, men en forandring var underveis. Det å gi ut varer uten betaling virker intuitivt ulogisk, men "den nye kreditten" skulle vise seg å være fleksibel. Gjennom å samarbeide om kredittopplysninger kunne forretninger selge flere varer til en høyere utsalgspris og forbrukeren kunne få varen når de ville. Et kjennetegn ved forbrukersamfunnet er en kombinasjon av kredittmessig og mental tilrettelegging av forbruk. Som en motmakt mot blindt forbruk ble Forbrukerrådet opprettet i 1953. Forbrukerrådet og Forbruker-rapporten var en type

Tendensiøs nyansering av britisk imperiehistorie

NIALL FERGUSON

Empire. How Britain Made the Modern World

Penguin Books, London, 2004

konform motvekt ment for å veilede forbrukeren.

Forbruksagentene favner om en rekke emner og drøfter dem på en nøktern og detaljert måte. Detaljene er til tider så omfattende at det går på bekostning av leservennligheten. Den gir et godt overblikk over hvordan ting var og hvorfor ting har blitt som de har blitt. En moralsk skeptisisme til utviklingen synes å skinne igjennom, uten at dette nødvendigvis går ut over objektiviteten. Boken tar leseren ned på individnivå og gir et godt innblikk i datidens tankegang og holdninger, både i Norge og Vesten generelt. Følelsen av å få et intimt innblikk i Norges reklamebransje i dens spede begynnelse er gjennomgående. En annen styrke ved boken er at Myrvang er flink til å begrense seg til den aktuelle perioden, med bare de mest nødvendige blikk forover og bakover i tid. Ved veis ende sitter leser igjen med en solid forståelse for fundamentet for dagens bruk-og-kast samfunn, - og kanskje litt selvransakelse.

*Espen Thoen,
bachelorstudent i historie, UIO*

Empire, skrevet av den britiske historikeren og Harvard-professoren Niall Ferguson, kom ut for første gang i 2003, og er dermed ikke lenger ferskvare. Boken fortjener likevel omtale. Den er gitt ut i nye opplag, den ble – og blir – lest av mange, og BBC laget en fjernsynsserie basert på boken, hvilket bidro videre til å etablere den som referansepunkt i den allmenne debatten om britisk imperialism og dens historiske arv. *Empire* kan sies å representere en ”revisjonistisk” retning i forhold til et tradisjonelt kritisk synspunkt som vektla imperialismens undertrykkende og brutale karakter. BBCs skolesider på nett ga en gang følgende oppsummerende karakteristikk av britisk imperiehistorie:

The Empire came to greatness by killing lots of people less sharply armed than themselves and stealing their countries, although their methods later changed; killing lots of people with machine guns came to prominence as the army's tactic of choice .

. . It fell to pieces because of various people like Mahatma Gandhi, heroic revolutionary protester, sensitive to the needs of his people.¹

Konfrontert med et slikt historiesyn er det ikke vanskelig å se behovet for en nyansering. Men Fergusons nyansering er heller ikke uproblematisk.

Note

¹ Se <http://www.bbc.co.uk/dna/h2g2/A223002> [sist sjekket 31. august 2009].

”En god ting”

Var britisk imperialism ”en god ting”? Ja, svarer Niall Ferguson: I den grad Det britiske imperiet oppmuntret til, tilrettela for og direkte forårsaket en fri flyt ikke bare av kapital, varer, tjenester og arbeidskraft, men også av rettslige, finansielle og administrative institusjoner av vesteuropeisk modell – så var britenes verdensomspennende imperialism ”en god ting”. Frie markeder, rettsstatsprinsippet, transparente og troverdige pengesystemer og ukorrupt byråkrati var ifølge Ferguson allmenne goder som britene gjennom imperialistisk praksis brakte til ”omtrent en fjerdedel av verdens overflate”. (s. xxi) Ferguson ønsker å vise at imperiets arv ikke simpelthen består av slavehandel, rasisme og massiv undertrykkelse, men også – og i hans øyne først og fremst – ”kapitalismens triumf som det optimale system for økonomisk organisering”; ”anglifisering av Nord-Amerika og Australasia”; og ”parlamentariske institusjoners overlevelse, som mye verre imperier forsøkte å hindre på 1940-tallet”. (s. xxvii)

Generelt er det å bemerke at merkelapper som ”godt” og ”dårlig” er ubrukelige for å beskrive en så grunnleggende kompleks og flertydig historie som den om Det britiske imperiet. For øvrig kan Fergusons overordnede argument sammenfattes slik: Britiske imperialisters driv etter å etablere liberale økonomiske og politiske strukturer, med fri handel og rettsstatsprinsipper, skapte over lang tid en samlet større global velferd og bidro til utbredelsen av parlamentariske institusjoner. Dette er problematisk på minst to måter:

For det første sier Ferguson her at den britiske måten var *bedre enn alternativene* – og det er et kontrafaktisk poeng som krever en grundig analyse av betingelsene for andre mulige utviklingsløp. Det synes riktignok åpenbart at det britiske alternativet på 1940-tallet var bedre enn det japanske og det tyske. Men forfatteren sier intet om hvorfor f. eks. India på 1700-tallet, i en verden uten britisk overherredømme, ikke skulle kunne være i stand til å stake sin egen selvstendige økonomiske kurs inn i den moderne verden, med en samfunnsorganisering og ressursfordeling like ”optimal” i indiske øyne, som den liberalkapitalistiske var og er i Fergusons øyne.

For det andre er det et faktum at mennesker ikke lever på frihandel alene, og de lever heller ikke i det lange løp. Derfor gjør Ferguson, med argumentet om at britisk frihandelsimperialisme i det lange løp førte til global velstandsøkning (som kanskje i og for seg er rett), vold på utallige individuelle og sosiale historier; han gjør vold på historien om de samfunn som gikk under i nød og fattigdom på grunn av overlegen konkurranse fra britisk industri og påfølgende kollaps av lokale virksomheter.

Imperium som politisk alternativ

Fergusons bok er kanskje ment å nyansere en tendensiøs oppfatning av britisk imperiehistorie, men dette er i seg selv en sterkt tendensiøs bok. Én illustrasjon på det er at mens tilintetgjørelsen av aboriginerne på Tasmania ofres et knapt avsnitt, beskrives David Livingstones eventyr over mer enn ti sider. Tendensiøsiteten lar seg i stor grad forklare ved Fergusons avsluttende betraktninger, som avslører et eksplisitt politisk prosjekt. Ferguson er opptatt av USA, som han hevder er ”et selvfornektende imperium”. USA må ut av denne fornektelsen, være seg sitt imperiske ansvar bevisst og ”ta på seg byrden”, som han skriver, hvilket i praksis betyr “to export its capital, its people and its culture to those backward regions which need them most urgently and which, if they are neglected, will breed the greatest threat to security.” (s. 381)

Det Ferguson i praksis gjør, er, for å sette det på spissen, å bruke en skjønnmaling av britisk imperiehistorie som springbrett for å lansere *imperiet* som et reelt politisk alternativ til et riktignok ofte ineffektivt internasjonalt regime av suverene nasjonalstater. Man kan enten like eller ikke like denne ideen. Som politisk utgangspunkt for en historie om det britiske imperiet resulterer den imidlertid i tendensiøs og, i verste fall, upålitelig historieskrivning.

*Johannes Due Enstad,
master i historie, UiO*

Studentenes egen bokhandel

Butikken er ikke akkurat din, men den er eid av studentene gjennom SiO. Akademika ble opprettet av studentene i 1952 fordi man ønsket god og rimelig tilgang til pensumlitteratur, faglitteratur, skjønnlitteratur og alt annet man har bruk for i studiene.

Det betyr at du er med på å bestemme, både som kunde og som student. Vår målsetting er kort og godt å sørge for at du får det du trenger, og bidra til å gjøre studiehverdagen litt enklere. Høres ikke det greit ut?

akademika"

www.akademika.no

Forfatterinstruks

Redaksjonen ønsker velkommen alle bidrag som kan knyttes til historiefaget, skrevet av studenter, yrkeshistorikere eller andre.

Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen, og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse, hvis det er nødvendig for publisering. Endelig manuskript må leveres via e-post. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Hvis bidragene er på svensk eller dansk må bidragsyter selv sørge for en forsvarlig korrekturlesning.

- Lengden på lengre artikler bør ikke overskride 10 normalsider (à 2300 tegn uten mellomrom, alt inkludert).
- Lengden på korttekster bør ikke overskride 6 normalsider.
- Lengden på bokmeldinger og debattinnlegg bør ikke overskride 4 normalsider.

Bidragene kan være både teoretiske eller empiriske. Kommentarer og debattinnlegg kan ta opp teoretiske og metodiske emner, synspunkter på ulike sider ved historiefaget, drøfting av strids-spørsmål av forskjellig art tilknyttet historiske emner eller historiestudiet i praksis.

Veiledning til bidragsytere

Bidraget må være skrevet i 12 punktst Times New Roman, 1 1/2 linjeavstand. Noter og litteraturliste plasseres nederst, med overskriftene: Noter og Litteraturliste. Bilder, tabeller eller diagrammer må sendes som egne dokument. Alt trykkes i sort/hvit. Det bør være minimum tre avsnitt pr. side, markert ved en linjes mellomrom, og minimum en underoverskrift pr. andre side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. ad hoc. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn. Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med enkel linjeavstand, innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, (eventuelt forkortet) tittel, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg, *Den norske plakaten*, s. 81-93.

Litteraturliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatterens navn, utgivelsesår i parentes, utgave, forlag og utgivelsessted.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn.

Eksempel på bok: Veiteberg, Jorunn. *Den norske plakaten*. Pax forlag, Oslo, 1998.

Eksempel på tidsskriftartikkel: Thaiss, Gustav. "The Conceptualization of Social Change Through Metaphor". I *Journal of Asian and African Studies*, Vol. XIII. Leiden, 1978.

Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger.

Vi oppfordrer alle til å skrive et kort sammendrag av artikkelen på maks en halv side. Sammendrag er ikke noe krav.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen, eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig er vi behjelpelige. Henvend deg da til oss per telefon eller e-post.

Tekst eller spørsmål sendes til redaksjonen@fortid.no.

Bidragstere: **Johannes Due Enstad**, master i historie, UiO; **Erling Fossen**, forfatter og samfunnsdebattant; **Espen Thoen**, bachelorstudent i historie, UIO; **Eyvind York**, masterstudent i historie, UiB; **Geirr Olav Gram**, master i historie, UIO; **Vidar Hemmingby**, master i historie, UiO; **Jon W. Iddeng**, dr. art. i antikkens historie, UiO. Rådgiver i Forskerforbundet; **Vidar Fagerheim Kalsås**, bachelorstudent i historie, UiB; **Marthe Glad Munch-Møller**, masterstudent i historie, UIO; **Iver B. Neumann**, professor ved Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk, UIO; **Nina Maria Rud**, masterstudent i historie, UIO; **Pål Berg Svenungsen**, masterstudent i historie, UiB; **Håkon Lunde Saxi**, masterstudent, UiO. Masterstipendiat, Institutt for Forsvarsstudier.

Vil du gi Fortid en framtid?

Fortid trenger skribenter som kan bidra med korttekster, lengre artikler og bokmeldinger

Vil du abonnere på Fortid?

Et abonnement koster kr. 200,- per kalenderår.

Send en e-post til redaksjonen@fortid.no

Kontakt oss på: fortidred@iakh.uio.no

Spørsmål kan også rettes til: 418 51 200

Deadline nr. 4/2009: 1. november

Tema for nr. 4/2009: Sjukdomshistorie

Interpress Norge

ISSN 1504-1913

9 771504 191006

02